

ISSN 2227-6505 (Print)
ISSN 2524-2288 (Online)

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки»

Випуск 28

V. N. Karazin Kharkiv National University
Bulletin

Series 'History of Ukraine.
Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'

Issue 28

Серія започаткована 1996 року

Харків – 2019

Вісник включає статті, присвячені актуальним проблемам історії України, історіографії та урбаністики XIII – XX ст. Головну увагу приділено розвитку політичних, соціокультурних процесів в Слобідській Україні та місті Харкові, практикам висвітлення повсякденного життя, археологічної спадщини в університетських курсах, міській топоніміці.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Вісник є фаховим виданням у галузі історичних наук. Наказ МОН України №1328 від 21.12.2015.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №7 від 24 червня 2019 р.)

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. Чорний Д. М. (відп. ред.), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Танцюра В. І. (заст. відп. ред.), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к. іст. н., доц. Потоцький В. П. (відп. секр.), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. філос. н., проф. Білик Я. М., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Грінченко Г. Г., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Калініченко В. В., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. філос. н., проф. Карпенко І. В., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Наумов С. О., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Посохова Л. Ю., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Петровський В. В., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к. іст. н., проф. Семененко В. І., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к. іст. н., доц. Домановський А. М., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к. філос. н., доц. Чугуєнко М. В., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Греченко В. А., Харківський національний університет внутрішніх справ

д. іст. н., проф. Верстюк В. Ф., Інститут історії України НАН України (Київ)

д. іст. н., проф. Турченко Ф. Г., Запорізький національний університет (Запоріжжя)

д. філос. н., проф. Аляєв Г. Є., Полтавський національний технічний університет

д. філос., ад'юнкт-професор, Нарвселіус Е., Лундський університет (Швеція)

д. габілітований Петкевич К., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. іст. н., проф. Кравченко В. В., Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,

ХНУ імені В. Н. Каразіна,

кафедра українознавства, кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №21576-114760 від 18.08.2015

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ІСТОРІОГРАФІЯ

Чугуй Т. О.

Русь, Угорщина і Священна Римська імперія в міжнародних відносинах другої третини XIII ст.: актуальні питання історіографії.....6

Танцюра В. І.

До питання використання історичних розвідок Г. Ф. Квітки-Основ'яненка в сучасній навчальній літературі з історії Слобідської України.....27

Потоцький В. П.

Харків у період міжвладдя: підтримання правопорядку в місті наприкінці 1918 року.....34

Семененко В. І., Петровський В. В.

Особливості колаборації в Україні та Західній Європі в роки Другої світової війни у компаративному аспекті (англо- та німецькомовна історіографія).....41

Калугін О. В.

Викладання археології в автобіографіях вчених Харківського університету (1950-1960 рр.).....54

УРБАНІСТИЧНІ СТУДІЇ

Чорний Д. М.

Населення провінційних міст Харківської губернії (1861 – 1917 рр.).....59

Скубій І. В., Пилипенко С. Г.

Споживання, людина й гендер: історико-філософський аналіз (на прикладі радянського суспільства за доби сталінізму).....68

Удовенко Л. О.

Топонімія великого міста: неофіційний аспект (на матеріалах м. Харків).....76

ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

Чорний Д. М.

Рецензія на Яцина Олег. Старовинний Харків: історія, житло, архітектура [Альбом] / Вступна ст. В. Завершинський / наук. ред. серії проф. О. Коляструк. Харків: «Раритети України», 2018. 184 с.....85

Нестеренко В. О.

Рецензія на Баугауз – Запоріжжя. Запорізький модернізм і школа Баугауз: Універсальність явищ. Проблеми збереження модерністської спадщини / заг. ред. та упоряд. Є. І. Губкіної. Харків : ТОВ «Діса Плюс» 2018. 512 с.....87

Боженко А. О.

Рецензія на Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 388 с.....89

Нестеренко В. О.

Урбаністичний форум: магія міждисциплінарного єднання.....94

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ. ИСТОРИОГРАФИЯ

Чугуй Т. А.

Русь, Венгрия и Священная Римская империя в международных отношениях второй трети XIII в.: актуальные вопросы историографии.....6

Танцюра В. И.

К вопросу использования исторических произведений Г.Ф. Квитки-Основьяненко в современной учебной литературе по истории Слободской Украины.....27

Потоцкий В. П.

Харьков в период межвластия: поддержание правопорядка в городе в конце 1918 года.....34

Семененко В. И., Петровский В. В.

Особенности коллаборационизма в Украине и Западной Европе в годы Второй мировой войны в компаративном аспекте (англо- и немецкоязычная историография).....41

Калугин О. В.

Преподавание археологии в автобиографиях ученых Харьковского университета (1950-1960 гг.).....54

УРБАНИСТИЧЕСКИЕ СТУДИИ

Черный Д. Н.

Население провинциальных городов Харьковской губернии (1861 – 1917 гг.).....59

Скубий И. В., Пилипенко С. Г.

Потребление, человек и гендер: историко-философский анализ (на примере советского общества периода сталинизма).....68

Удовенко Л. А.

Топонимия большого города: неофициальный аспект (на материалах г. Харькова) 76

ОБЗОРЫ, РЕЦЕНЗИИ

Черный Д. Н.

Рецензия на Яцина Олег. Старовинний Харків: історія, житло, архітектура [Альбом] / Вступна ст. В. Завершинський / наук. ред. серії проф. О. Коляструк. Харків: «Раритети України», 2018. 184 с. 85

Нестеренко В. А.

Рецензия на Баугауз – Запоріжжя. Запорізький модернізм і школа Баугауз: Універсальність явищ. Проблеми збереження модерністської спадщини / заг. ред. та упоряд. Є. І. Губкіної. Харків: ТОВ «Діса Плюс» 2018. 512 с. 87

Боженко А. О.

Рецензия на Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 388 с. 89

Нестеренко В. А.

Урбаністический форум: магія междисциплинарного единения.....94

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE. HISTORIOGRAPHY

Chuguy T. O.

Rus', Hungary and the Holy Roman Empire in the International Relations of The Second Third of the 13th Century: Actual Problems of Historiography. 6

Tantsyura V. I.

The Issue of Use of Historical Texts of G. F. Kvitka-Osnovyanenko in Modern Educational Literature on the History of Slobodska Ukraine. 27

Pototsky V. P.

Kharkiv in the Period of Interpower: Maintenance of Law in the City at the End of 1918.....34

Semenenko V. I., Petrovsky V. V.

Peculiarities of Collaboration in Ukraine and West Europe during World War Two: Comparative Analysis of English and German Historiography.....41

Kaluhin O. V.

Teaching Archeology in Autobiographies of Scientists of Kharkiv University (1950s-1960s).....54

URBAN STUDIES

Chorny D. M.

The Kharkiv Governorate Provincial Cities Population (1861-1917).....59

Skubii I. V., Pylypenko S. H.

Consumption, Man, and Gender: Historical and Philosophical Analyses (the Example of the Stalin Era Soviet Society).....68

Udoenko L. O.

The Toponyms of a Big City: an Informal Aspect (on Materials of Kharkiv).....76

REVIEWS

Chorny D. M.

Review on Яцина Олег. Старовинний Харків: історія, житло, архітектура [Альбом] / Вступна ст. В. Завершинський / наук. ред. серії проф. О. Коляструк. Харків: «Раритети України», 2018. 184 с. 85

Nesterenko V. O.

Review on Баугауз – Запоріжжя. Запорізький модернізм і школа Баугауз: Універсальність явищ. Проблеми збереження модерністської спадщини / заг. ред. та упоряд. Є. І. Губкіної. Харків: ТОВ «Діса Плюс» 2018. 512 с.....87

Bozhenko A. O.

Review on Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 388 с.....89

Nesterenko V. O.

The Urban Forum: Magic of Interdisciplinary Connection.....94

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94: 321.17 (477) «10/11»

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-28-01

**РУСЬ, УГОРЩИНА І СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ
В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ДРУГОЇ ТРЕТИНИ XIII ст.:
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Т. О. Чугуй

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
chuguj-taras@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-4679-8543>

У статті проаналізовано актуальні питання русько-угорсько-австрійських відносин часів короля Русі Данила Романовича і короля Угорщини Бели IV. Розглянуто висвітлення в історіографії дискусійних аспектів міждержавних відносин Русі, Угорщини, Священної Римської імперії, Польщі й Золотої Орди. З'ясовано питання участі Данила Романовича в інтронізації Бели IV 14 жовтня 1235 року в Секешфегерварі. Простежено еволюцію відносин нового угорського короля з руськими правителями Данилом Романовичем, Михайлом Всеволодовичем і Ростиславом Михайловичем до і після нападу монголів на Русь і Угорщину. Проаналізовано процес завершення боротьби Романовичів за батьківську спадщину, значення їхньої перемоги у Ярославській битві 17 серпня 1245 року, вплив визнання ханом Батиєм 1246 року Данила Романовича своїм союзником на укладення миру між Белою IV і Романовичами. Визначено роль угорського короля в боротьбі князя Романа Даниловича за австрійську спадщину на початку 1250-х років. З'ясовано особливості розвитку політичних процесів у Галицькій і Волинській землі в другій третині XIII століття, значення угорського чинника у внутрішній і зовнішній політиці Данила Романовича.

Зроблено висновок про те, що відносини Русі, Угорщини і Священної Римської імперії другої третини XIII століття мали чітко виражені взаємозв'язки. Данило Романович застосував різні дипломатичні методи для налагодження політичного діалогу з угорським королем Белою IV. Незважаючи на те, що останній тривалий час підтримував кандидатуру Ростислава Михайловича на галицький престол, Ярославська битва 1245 року, а також визнання ханом Батиєм Данила своїм союзником 1246 року, мали своїм наслідком укладення русько-угорського договору про мир. Ця подія означала провал ідеї угорсько-галицької персональної унії й поклала початок участі Романовичів у боротьбі за австрійську спадщину. На нашу думку, зближення зі Священною Римською імперією Данило Романович прагнув використати для організації військового походу християнських правителів проти монголів. Проте поразка у війні за австрійську спадщину стала причиною міцнішого союзу руського правителя з папою Римським Інокентієм IV.

Ключові слова: історіографія, русько-угорсько-австрійські відносини, Данило Романович, Бела IV.

В статье проанализированы актуальные вопросы русско-венгерско-австрийских отношений времен короля Руси Даниила Романовича и короля Венгрии Бели IV. Рассмотрено освещение в историографии дискуссионных аспектов межгосударственных отношений Руси, Венгрии, Священной Римской империи, Польши и Золотой Орды. Выяснен вопрос участия Даниила Романовича в интронизации Бели IV 14 октября 1235 года в Секешфегерваре. Прослежена эволюция отношений нового венгерского короля с русскими правителями Даниилом Романовичем, Михаилом Всеволодовичем и Ростиславом Михайловичем до и после нападения монголов на Русь и Венгрию. Проанализирован процесс

завершения борьбы Романовичей за отцовское наследие, значение их победы в Ярославской битве 17 августа 1245 года, влияние признания ханом Батыем в 1246 году Данила Романовича своим союзником и подписание мира между Белой IV и Романовичами. Определена роль венгерского короля в борьбе князя Романа Даниловича за австрийское наследие в начале 1250-х годов. Выяснены особенности развития политических процессов в Галицкой и Волынской земле во второй трети XIII века, значение венгерского фактора во внутренней и внешней политике Данила Романовича.

Сделан вывод о том, что отношения Руси, Венгрии и Священной Римской империи во второй трети XIII века имели четко выраженные взаимосвязи. Даниил Романович применил разные дипломатические методы для установления политического диалога с венгерским королем Белой IV. Несмотря на то, что последний длительное время поддерживал кандидатуру Ростислава Михайловича на галицкий престол, Ярославская битва 1245 года, а также признание ханом Батыем Данила своим союзником в 1246 году, имели своим следствием подписание русско-венгерского договора о мире. Это событие означало провал идеи венгерско-галицкой персональной унии и послужило началом участия Романовичей в борьбе за австрийское наследство. На наш взгляд, сближение со Священной Римской империей Даниил Романович хотел использовать для организации военного похода христианских правителей против монголов. Но поражение в войне за австрийское наследие стало причиной более тесного союза русского правителя с папой Римским Иннокентием IV.

Ключевые слова: историография, русско-венгерско-австрийские отношения, Даниил Романович, Бела IV.

The article analyzes topical issues of Rus'-Hungarian-Austrian relations during the time of the King of Rus' Danylo Romanovich and the King of Hungary Bela IV. The historiographical coverage of the discussion aspects of the interstate relations of the Rus', Hungary, Holy Roman Empire, Poland and Golden Horde is considered. The question of the participation of Danylo Romanovich in the enthronement of Bela IV on October 14, 1235 in Szekesfegetvar was clarified. The evolution of the relationship between the new Hungarian king and the Rus' rulers Danylo Romanovich, Mikhajlo Vsevolodovich and Rostislav Mikhajlovich was traced before and after the Mongols attack on Rus' and Hungary. The process of completing the Romanoviches struggle for farther heritage, the significance of their victory in the Battle of Yaroslav on August 17, 1245 and the influence of the recognition by Batyj-khan 1246 of Danylo Romanovich as his ally on the conclusion of peace between Bela IV and Romanovichs was analyzed. The role of the Hungarian king in the struggle of Prince Roman Danylovich for the Austrian heritage in the early 1250s was determined. The peculiarities of the development of political processes in the Galician and Volyn Lands in the second third of the XIII century, the significance of the Hungarian factor in the internal and foreign policy of Danylo Romanovich are clarified.

It is concluded that relations between the Rus', Hungary and Holy Roman Empire of the second third of the XIII centuries had clearly expressed interrelations. Danylo Romanovich applied various diplomatic methods for establishing a political dialogue with the Hungarian king Bela IV. Despite of the fact that the latter supported the candidacy of Rostislav Mikhajlovich on the Galician throne for a long time, the Yaroslav Battle of 1245, as well as the recognition Danylo's of Batyj-khan by his ally in 1246, resulted in the conclusion of the Rus'-Hungarian treaty on peace. This event meant the failure of the idea of Hungarian-Galician personal union and initiated the participation of Romanoviches in the struggle for the Austrian heritage. In our opinion, Danylo Romanovich sought to use the rapprochement with the Holy Roman Empire for the organization of a military campaign of Christian rulers against the Mongols. However, defeat in the war for the Austrian heritage was the reason for a stronger alliance of the Rus' ruler with Pope Roman Innokentij IV.

Key words: *Historiography, Rus'-Hungarian-Austrian relations, Danylo Romanovich, Bela IV.*

Актуальність теми пов'язана з неповним вивченням в історіографії питання русько-угорсько-австрійських відносин часів Данила Романовича і Бели IV. Низка вчених, зокрема М. Грушевський [35–36], Б. Влодарський [126], В. Пашуто [75–77], М. Котляр [48–54], О. Головка [25–32], М. Фонт [93–95; 114], Л. Войтович [2; 8–13], М. Волощук [14–21], І. Ліхтей [60–61], А. Петрик [78–81], О. Майоров [62–67], Д. Гарді [23–24; 97], М. Бартницький [102], Н. Міка [119–120], В. Нагірний [121], Д. Домбровський [108–112], А. Юсупович [116], І. Паршин [71–74] і А. Федорук [89–92], дослідили значний історичний матеріал. Проте погляди науковців на деякі події відрізняються. Метою автора статті є прагнення на основі неупередженого вивчення джерельної бази і наукової літератури об'єктивно розглянути актуальні питання взаємин Галицької й Волинської земель з Угорщиною і Австрією в 1235–1264 рр.

Згідно з періодизацією, розробленою Л. Войтовичем для русько-угорських взаємин часів Данила Романовича, шоста фаза відносин тривала впродовж 1234–1238 рр. [12, с. 194]. У зв'язку з поразкою Данила наприкінці травня 1235 р. під Торчеськом від князя Ізяслава і половців, опозиційні галицькі бояри закликали до Галича на княжіння Михайла Всеволодовича Чернігівського. Це сталося на початку осені 1235 р. [57, стп. 513]. На думку С. Павленка, боярська партія в Галичі, яка орієнтувалася на Чернігів, прагнула мати далекого князя, щоб правити від його імені [70, с. 23]. Не можна не згадати також висновок Ю. Терещенка, який відзначив, що галицьке боярство провадило вузьку стану політику, не рахуючись із загальнонаціональними інтересами [86, с. 168].

П. Грицак, оцінюючи масштаб протистояння двох княжих родів (Романовичів і Ольговичів), відзначив, що воно нагадувало боротьбу Вельфів і Гогенштауфенів [34, с. 75]. У цьому контексті варто розглядати питання участі князя Данила в інтронізації угорського короля Бели IV, яка відбулася 14 жовтня 1235 р. в Секешфегерварі. Науковці називають різні причини поїздки Данила. Так, М. Дашкевич пише про бажання руського князя укласти дружній договір з Белою IV [37, с. 48], Б. Влодарський – про спробу знайти прихильність нового короля [126, с. 108], А. Тібор – про необхідність одержати політичний притулок [125, с. 72].

Згідно з даними писемних джерел, під час інтронізації Бели IV Данило Романович вів за вуздечку коня короля [115, с. 82; 103, с. 36; 123, с. 467]. Деякі дослідники, наприклад, П. Грицак і М. Котляр упускають цей факт. І. Крип'якевич визнає участь Данила в інтронізації, однак переговори з Белою IV називає безуспішними [55, с. 123].

Висловили сумнів щодо можливої участі Данила в інтронізації Бели IV Д. Зубрицький [39, с. 124–125], І. Шараневич [124, с. 123–126], М. Дашкевич [37, с. 48]. Натомість М. Карамзін [43, с. 505, 635], Л. Салай [122, с. 33], М. Грушевський [35, с. 52–53], С. Томашівський [88, с. 337], В. Пашуто [75, с. 217], Н. Полонська-Василенко [82, с. 197], О. Майоров [62, с. 585–589; 63, с. 60], О. Назаренко [7, с. 372], Д. Гарді [97, с. 156–157], І. Ліхтей [60, с. 119–120], М. Волощук [20, с. 79], М. Бартницький [102, с. 80, 184], В. Нагірний [121, с. 207–208], Д. Домбровський [111, с. 188–189] і В. Таланін [85, с. 106] визнали Данила васалом угорського короля. Л. Войтович підтримав версію О. Майорова [9, с. 253]. Дослідник зазначає, що, вдовольнивши амбіції Бели IV, Данило Романович домігся того, що угорський король у 1236 р. зайняв нейтральну позицію в галицькому конфлікті, відмовившись від заручин своєї доньки з князем Ростиславом Михайловичем (онуком Всеволода III) [12, с. 195–196]. Такі ж учені, як Б. Влодарський [126, с. 108], М. Димник [113, с. 100], М. Лабунька [56, с. 560–561], Д. Хрустальов [98, с. 46], О. Головка [27, с. 303–304; 29, с. 160–161; 32, с. 302], В. Александрович [3, с. 326–327] й І. Паршин [71, с. 33; 74, с. 211–212, 214] дійшли висновку, що старший Романович усе ж не став васалом нового угорського короля. Ця теза може бути підкріплена тим фактом, що в середині 30-х рр. XIII ст. в Угорщині існувала внутрішньополітична нестабільність через невдоволення знатних феодалів.

Під час перебування Данила Романовича в Угорщині, Василько Романович вирушив за військовою допомогою до поляків. Як наслідок, наприкінці 1235 – на початку 1236 рр. відбувся невдалий похід Данила і Василька на Галич. Після цього, розпочався похід галицьких бояр і болохівських князів до Кам'янця на підтримку Михайла Всеволодовича.

Улітку 1236 р. [51, с. 225–226] князі Михайло Всеволодович та Ізяслав разом із половцями, болохівцями і Конрадом I Мазовецьким спробували відібрати в Данила і Василька Волинь, але безрезультатно. Натомість Конраду I вдалося захопити Дорогичин. Улітку 1237 р. [22, с. 224] Данилові Романовичу не пощастило здобути Галича, оскільки Михайла Всеволодовича підтримало численне військо угорців. Одразу після цього відбулася нова поїздка Данила і Василька до Угорщини, оскільки старшого Романовича несподівано запросив до себе Бела IV.

Угорський король, який спочатку підтримував на галицьке княжіння кандидатуру Ростислава Михайловича, довідавшись про те, що Романовичі налагодили дружні відносини з ворогом імператора Священної Римської імперії й угорського короля – австрійським герцогом Фрідріхом II Войовничим (Бабенбергом), 1237 р. уклав з Романовичами угоду. При цьому він розірвав заручини своєї доньки з князем Ростиславом. Унаслідок примирення Романовичів з Михайлом Всеволодовичем, Ростислав Михайлович 1237 р. передав Данилові Перемишль із волостю у вигляді контрибуції. Згодом, будучи намовленим боярами, Ростислав улітку 1238 р. забрав Перемишль назад. Це сталося після того, як навесні 1238 р. князь Ярослав II Всеволодович перейшов з Києва до Володимиро-Суздальщини, а столицю зайняв батько Ростислава – Михайло Всеволодович.

Хід історичних подій змінився у другій половині 1238 р., коли скориставшись від'їздом князя Ростислава Михайловича на допомогу батькові до Литви (союзниці Романовичів), Данило на запрошення міської громади заволодів Галичем. Звертаємо увагу на те, що думка Д. Дорошенка про те, що старший Романович остаточно утвердився в Галичі 1237 р. [38, с. 86] є помилковою.

Таким чином, шоста фаза і загалом перший етап угорсько-галицьких відносин (боротьба за Галицьку спадщину, 1205–1238 рр.), згідно з висновком Л. Войтовича, завершилися на користь Данила Романовича, а ідея угорсько-галицької унії в цілому провалилася [12, с. 196].

Другий етап угорсько-галицьких відносин ознаменувався переходом від конфронтації до тісного політичного союзу. Перша фаза другого етапу тривала упродовж 1238–1247 рр. [12, с. 169]. У часи монгольської навали на Русь князь Данило разом із сином Левом у вересні 1240 р. поїхав до Секешфегервара, щоб укласти союзну угоду з угорським королем, спрямовану проти монгольського нападу [59, с. 398]. Проте Бела IV відмовився від такої пропозиції. Як слушно зауважує Л. Войтович, угорський король недооцінив монгольську загрозу, тому не зумів переступити через амбіції і не захотів укласти рівний союз [12, с. 197]. Наслідки такої політики не забарилися, оскільки від монголів постраждали не тільки руські, але й угорські землі. 11 квітня 1241 р. хан Батий здобув перемогу над військами Бели IV і його брата Коломана на р. Шайо (Солоній). Коломан загинув у бою. Після цього угорський король змушений був відступати аж до Адріатичного моря. Монгольське військо пройшло також через Польщу, Чехію, Хорватію, Сербію, Боснію, Болгарію, Трансильванію і Молдову. Навесні 1242 р. Батий вирушив у пониззя Волги.

Процес відновлення влади Романовичів у Галицькій і Волинській землях після нападу монголо-татар був поступовим. Проблема полягала у тому, що не тільки галицьке боярство, а й навіть частина волинських бояр вийшла з покори. Проте Данило Романович, скориставшись боярськими чварами, ув'язнив головних опозиційних ватажків – Доброслава Суддича (захопив і контролював Пониззя) і Григорія Васильовича (колишній двірський Ростислава Михайловича, який утримував Перемишльську волость).

1241 р. князь Ростислав вирішив за підтримки болохівських князів зайняти Галич. Однак печатник і полководець галицько-волинського князя Кирило восени 1241 р. зміг відігнати Ростислава за Дніпро, а Данило Романович розгромив болохівських князів за те, що

вони перейшли на бік монголів і Ростислава Михайловича. Тим часом Василько Романович відновив владу у Володимирі, а двірський Андрій – у Перемишлі, де перед цим утвердився удільний рязанський князь Костянтин Володимирович. Замість нього волость доручили управляти Леву Даниловичу.

Угорський король продовжував тримати свою лінію, ставши союзником Ростислава Михайловича в боротьбі за Галич у 1242–1245 рр. Навесні 1242 р. Ростислав з допомогою бояр, зокрема Володислава Юрійовича, ненадовго захопив Галич [116, с. 273]. С. Павленко вірно зауважив, що князь «стає зручним знаряддям у вирішенні інтриг чернігівської партії галицьких бояр, які, користуючись моментом, прагнули повернути втрачені позиції» [70, с. 38]. На думку Д. Домбровського, внаслідок таких подій Галицьке князівство фактично було розділено, оскільки західна (Перемишльська волость) і східна (Пониззя) частини залишалися в руках Романовичів [111, с. 239]. Коли ж Ростислав Михайлович довідався про військовий наступ останніх, одразу втік до Угорщини. Показово, що галицький єпископ Артемій, який благословив Ростислава на княжіння, також подався до Угорщини.

Чергова спроба Ростислава Чернігівського утвердитись в Галичині відбулася після того, як Бела IV 1243 р. видав заміж за князя свою доньку Анну. Наступного – 1244 р., Ростислав Михайлович вирушив військовим походом на Перемишль. Проте Данило Романович, за результатами другої битви, здобув перемогу над противником і змусив його рятуватися втечею до Угорщини.

Улітку 1245 р. Ростислав Михайлович знову вирушив здобувати Галицьке князівство. Завдяки військовій підтримці угорського короля Бели IV, малопольського князя Болеслава V Сором'язливого (чоловіка Кінги, сестри Анни Белівни) та опозиційних бояр, князь спочатку захопив Перемишль. Перед Романовичами постала серйозна загроза. Данило і Василько змогли заручитися підтримкою князів Конрада I Мазовецького і Міндовга Литовського. Переконаливим є твердження Д. Александрова про те, що угорський король, прагнучи створити васальну державу, хотів отримати великий оборонний заслін від татарських військ і значний вплив у міжнародних відносинах [1, с. 82].

Знаковою історичною подією стала Ярославська битва 17 серпня 1245 р. [59, с. 403–404]. Уважаємо помилковою тезу В. Білинського про те, що битва насправді відбулася 1249 р. за ініціативою папи Римського Інокентія IV [5, с. 28; 6, с. 107, 110]. Відзначимо, що свого часу битву під Ярославом датували також 1249 р. С. Соловйов [84, с. 168], Д. Зубрицький [39, с. 148], І. Шараневич [100, с. 91].

Обґрунтоване пояснення правильного визначення дати битви знаходимо у книзі «Давньоруські літописи і літописці Х–ХІІІ ст.» [87, с. 321] П. Толочка. Аналогічну думку з приводу датування битви мають Б. Влодарський [126, с. 126–127], В. Пашуто [77, с. 300, 302], І. Крип'якевич [55, с. 125], В. Грабовецький [33, с. 62], Д. Гарді [97, с. 168], М. Котляр [53, с. 201], В. Нагірний [121, с. 222, 228], Д. Домбровський [112, с. 135], Л. Войтович [12, с. 200], О. Головка [31, с. 76; 32, с. 308], М. Волощук [21, с. 103–122] і А. Федорук [89, с. 125].

Головними дійовими особами Ярославської битви виступили: з одного боку – угорський полководець бан Фільній, князь Ростислав Михайлович і польський воєвода Флоріан; з іншого – Данило і Василько Романовичі, Лев Данилович, двірський Андрій. Князю Данилові допомагали також половці й белзький князь Всеволод Олександрович [59, с. 403]. Битва закінчилася блискучою перемогою Романовичів. Бан Фільній потрапив у полон і був страчений. М. Котляр влучно зазначає, що Ярославська битва «була однією з найбільших в історії Русі ХІІІ ст. і підвела переможну риску під багатолітньою боротьбою Романовичів за відновлення Галицько-Волинського князівства» [48, с. 201]. В. Рудий правильно зауважив, що Данило Романович став повноправним володарем Галицько-Волинського князівства. Це сприяло економічному розвитку і політичній стабільності західних земель Русі [83, с. 53]. Дослідник угорсько-руських відносин – М. Волощук з приводу перемоги Романовичів у Ярославській битві 1245 р. резюмував, що завершилася більше ніж 40-річна військова й ідеологічна боротьба за право контролювати галицько-

волинські землі [15, с. 139]. Я. Ісаєвич також зробив висновок, що Данилова перемога на довгий час поклала край конфронтації з Угорщиною та її союзниками, водночас закріпила перемогу над бунтівливим боярством [41, с. 6].

Важливим чинником русько-угорських відносин стало визнання 1246 р. ханом Батиєм князя Данила своїм «мирником». Після цього Бела IV через митрополита Кирила сам запропонував Романовичам укласти мир [59, с. 406]. Причин для цього було декілька: новий статус Данила щодо монголів і війна угорців з австрійцями, що почалася навесні 1246 р.

Мирний договір було укладено у Зволени в другій половині 1246 – першій половині 1247 рр. [36, с. 67; 75, с. 237; 126, с. 132] й закріплено одруженням сина Данила – Лева з донькою угорського короля – Констанцією. Науковці по-різному датують цей шлюб. М. Котляр [51, с. 288] і Д. Гарді [24, с. 206] вказують на 1246 р., В. Пашуто – на 1246 – початок 1247 рр. [75, с. 237], Д. Домбровський – першу половину 1247 р. [108, с. 110–114; 110, с. 356; 111, с. 272], Л. Войтович – початок літа 1247 р. [11, с. 370], а М. Грушевський [35, с. 34–35], М. Чубатий [99, с. 55], І. Левкович [58, с. 42], М. Волощук [15, с. 142] і О. Головка [31, с. 76] – на 1248 р.

На думку Д. Гарді, з укладенням миру між угорським королем і Данилом Романовичем, князь Ростислав Михайлович остаточно втратив останній шанс повернутися на галицький трон і як винагороду отримав в управління Мачву [23, с. 195]. А дослідники В. Шушарін [42, с. 143] і О. Головка [27, с. 333] підсумовують, що цією угодою угорський король фактично відмовився від територіальних претензій на Галичину і Волинь. М. Фонт вважає, що шлюб Лева Даниловича і Констанції було укладено не тільки для протистояння монголам, а й для впорядкування стосунків Бели IV і Данила Романовича [95, с. 205].

Цікавим дискусійним питанням є інформація про загадкового короля Русі, від рук якого в битві на р. Лейті 15 червня 1246 р. загинув австрійський герцог Фрідріх II Войовничий. Й. Бертенї [4, с. 318], О. Майоров [64, с. 688–691; 65, с. 46–47; 66, с. 68–86; 67, с. 203], М. Кисельов [44, с. 25–50], В. Ідзьо [40, с. 565] вважають, що цим королем був Данило Романович. Натомість більшість науковців, зокрема М. Грушевський [35, с. 68], К. Лехнер [117, с. 296], М. Фонт [114, с. 253], Н. Міка [120, с. 18–19], Д. Гарді [23, с. 196], В. Мандзяк [68, с. 131–143], В. Нагірний [121, с. 238], Д. Домбровський [111, с. 273–274], О. Мартинюк [69, с. 49–55], І. Паршин [71, с. 151, 175–176; 73, с. 123–132; 74, с. 91], Л. Войтович [12, с. 205–207] і О. Головка [31, с. 77], схиляються до думки, що мова йде про Ростислава Михайловича. З цього приводу, необхідно зазначити, що чеські й угорські джерела свідчать про те, що Фрідріх II Бабенберг під час битви опинився серед військової дружини саме Ростислава Михайловича [105, с. 445; 118, с. 164]. Крім того, слабкість першої версії підтверджує той факт, що Фрідріх II і Данило Романович були троюрідними братами, оскільки їхні матері Феодора і Єфросинія були двоюрідними сестрами [67, с. 178, 202–203]. Незважаючи на те, що між Феодорою-Ангеліною та її сином існував гострий конфлікт, складно припустити те, що князь Данило міг убити свого родича.

Друга фаза наступного етапу галицько-угорських відносин часів Данила Романовича, на думку Л. Войтовича, тривала з 1247 по 1264 рр. [12, с. 207]. Знаковою подією тих часів стала участь руських військ у боротьбі за австрійську спадщину. Після загибелі Фрідріха II Бабенберга його трон успадкували племінниця Гертуда разом із чоловіком Владиславом Моравським (Пржемислом). Однак останній, занедужавши, несподівано помер 3 січня 1247 р. Другим чоловіком Гертуди, за протекцією папи Римського Інокентія IV, в середині 1248 р. став баденський маркграф Герман VI Церінген. Але він також невдовзі помер – 4 жовтня 1250 р., залишивши по собі однорічного сина.

Активна участь руських військ у боротьбі за австрійську спадщину розпочалася наприкінці 1248 – на початку 1249 рр. Великі зміни у політичній площині цього конфлікту відбулися після того, як 12 лютого 1252 р. [86, с. 182; 12, с. 208] старша сестра Фрідріха II Войовничого – Маргарита Бабенберг (48-річна вдова німецького короля Генріха VII Гогенштауфена) вдруге вийшла заміж за чеського королевича (19-річного моравського маркграфа Пржемисла-Отакара II), який також претендував на австрійські землі. За таких

обставин Гертруда, зневажаючи Маргариту, звернулася за допомогою до угорського короля. За ініціативою угорської сторони навесні 1252 р. в Пресбурзі (Пожоні, Братиславі) було підписано новий русько-угорський договір, у результаті якого сина Данила – Романа одружили з Гертрудою 12 липня того ж року [59, с. 411; 107, с. 612].

На думку Д. Александрова, угорський король змушений був діяти саме так, оскільки вже не мав великого військово-політичного потенціалу, необхідного для поширення свого впливу на сусідні території [1, с. 85]. М. Котляр із цього приводу зазначає: «Немає сумніву в тому, що, роблячи заманливу пропозицію Данилу, Бела розраховував руками Галицько-Волинського князя завоювати Австрію для самого себе» [53, с. 205]. М. Бартницький пов'язує участь Данила у війні за Австрійську спадщину з поворотом зовнішньої політики Романовичів у бік Заходу, спричиненим монгольським завоюванням [102, с. 188–189]. Необхідно зауважити, що угорський король сприяв налагодженню відносин Данила Романовича з головою католицької церкви Інокентієм IV. Бела IV також визнав коронацію Данила 1253 р.

Боротьба за австрійську спадщину виявилася запеклою. Героїчна оборона Романом Даниловичем замку Гімберг (Гаймбург) поблизу Відня тривала від першої половини 1252 р. до кінця 1253 р. Угорський король створив військову коаліцію. На заклик Бели IV відгукнувся баварський герцог Оттон II Віттельсбах, васальнозалежні сербські та болгарські князі, половці, а також Данило Романович. Останній разом із братом Васильком, сином Левом, польськими князями Болеславом V Сором'язливим, Владиславом Опольським і Лешком Чорним та литовськими військами Товтивила і Едивида у червні – липні 1253 р. рушив військовим походом до Сілезії, узявши штурмом декілька тамтешніх міст. Однак головна мета походу руського правителя – зняття чеської облоги з Гімберга, де продовжував оборонятися Роман Данилович, не була досягнута. Як наслідок, наприкінці 1253 р. син Данила змушений був покинути Австрію. Гертруда заради того, щоб врятувати Романа від полону, погодилася розірвати шлюб.

Після закінчення війни, за посередництвом Інокентія IV, 3 квітня 1254 р. в Буді був укладений мир. Австрійську спадщину розділили між собою Пржемысл-Отакар II, залишивши за собою Австрію, і Бела IV, приєднавши до своїх володінь Штірію. М. Костомаров влучно зауважив, що угорський король змінив свої плани щодо Романа Даниловича. Тримаючи при дворі сина Гертруди від попереднього шлюбу та задумавши одружити його зі своєю донькою, він залишив Романа без допомоги [47, с. 150].

Наступний епізод русько-угорських відносин був прямо пов'язаний з монголами. Останніх обурювала незалежна політика нового короля Русі. Як наслідок, 1258 р. хан Золотої Орди Берке спрямував проти Данила Романовича досвідченого полководця Бурундая з великим військом. Спочатку Бурундай змусив Василька Романовича допомагати у військовій кампанії проти литовців. 1259 р. загарбники висунули вимогу розібрати фортечні укріплення в містах Володимир, Луцьк, Крем'янець, Данилів і Львів. Далі монголи вирушили на Захід – до Любліна і Сандомира.

Складна політична ситуація змусила короля Данила звернутися до угорців і поляків за допомогою з метою створення коаліції проти монголів. О. Головка наголошує на тому, що Данило, ймовірно, «хотів не тільки врятуватися від монголів, а й прагнув знайти можливих союзників проти кочовиків» [27, с. 353].

За твердженням Л. Войтовича, Данило Романович з кінця 1259 р. до осені 1262 р. знаходився в Угорщині [9, с. 275]. М. Фонт датує ці події 1260–1261 рр. [114, с. 260–263]. Під час перебування короля Данила в Угорщині, відбулися зміни в статусі Пржемысла-Отакара II. Останній 1260 р. розлучився з Маргаритою Бабенберг. Кмітливий угорський король вирішив скористатися цією ситуацією. 12 липня 1260 р. відбулася битва поблизу Крессенбрунна у Штірії між військами Бели IV і штірійського маршала Ульріха фон Вільдона, союзника чеського короля. У цій битві взяв участь і Данило Романович разом зі своїми синами [106, с. 15–17; 101, с. 184]. Битва завершила багаторічну боротьбу за

австрійську спадщину поразкою угорців. У результаті цього Штірія перейшла під владу чеської корони.

Необхідно підкреслити, що погляди істориків щодо участі короля Русі у битві різні. Так, І. Шараневич [124, с. 84–86, 144–145], М. Кордуба [46, с. 1–2], М. Грушевський [35, с. 76, 518–518], А. Флоровський [96, с. 232–233] і В. Нагірний [121, с. 287] висловили припущення про випадковий характер участі короля Данила у битві. Натомість Г. Венцель уважає, що Романович брав участь у битві з власним військом [104, с. 383]. Думку угорського джерелознавця підтримали Б. Влодарський [126, с. 146], Ю. Терещенко [86, с. 185], М. Волощук [15, с. 161], В. Ковальов [45, с. 55–68], Д. Домбровський [111, с. 421–426; 112, с. 156], Л. Войтович [12, с. 210], І. Паршин [71, с. 177–178], А. Федорук [90, с. 43–62; 91, с. 330–343, 92, с. 223–248]. На наш погляд, інформація в листі Пржемисла-Отакара II, де він згадує про участь у битві короля Русі Данила [106, с. 15–17], є достовірною. Зауважимо, що черговий етап війни за австрійську спадщину завершився укладенням Віденського миру 31 березня 1261 р. та шлюбом Пржемисла-Отакара II з онукою Бели IV – Кунегундою, донькою князя Ростислава Михайловича, 25 жовтня 1261 р.

Отже, відносини Русі, Угорщини і Священної Римської імперії другої третини XIII ст. мали чітко виражені взаємозв'язки. Данило Романович застосував різні дипломатичні методи для налагодження політичного діалогу з угорським королем Белою IV. Незважаючи на те, що останній тривалий час підтримував кандидатуру Ростислава Михайловича на галицьке княжіння, Ярославська битва 1245 р., а також визнання ханом Батием Данила своїм «мирником» 1246 р., мали своїм наслідком укладення русько-угорського договору про мир. Ця подія означала провал ідеї угорсько-галицької персональної унії й поклала початок участі Романовичів у боротьбі за австрійську спадщину. На нашу думку, зближення зі Священною Римською імперією Данило Романович прагнув використати для організації військового походу християнських правителів проти монголів. Проте поразка у війні за австрійську спадщину стала причиною міцнішого союзу руського правителя з папою Римським Інокентієм IV.

Література

1. Александров Д. Н. Феодальная раздробленность Руси. М.: Экслибрис-Пресс, 2001. 479 с.
2. Александрович В. С., Войтович Л. В. Король Данило Романович. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2013. 240 с.
3. Александрович В. «Щастя» короля Данила Романовича. *Княжа доба: історія і культура*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. Вип. 9. С. 326–327.
4. Бертенъ Й. Международное положение Венгрии после татарского нашествия. *Восточная Европа в древности и средневековье*: сб. ст. М.: Наука, 1978. С. 315–319.
5. Білинський В. Україна-Русь: історичне дослідження: у 3 кн. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2015. Кн. 2: Князі Галицькі-Острозькі. 376 с.
6. Білинський В. Україна-Русь: історичне дослідження: у 3 кн. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2017. Кн. 3: Українська звитяга. 408 с.
7. Венгерский хроникальный свод. *Древняя Русь в свете зарубежных источников: хрестоматия* / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. Т. 4: Западноевропейские источники / сост., перев. и коммент. А. В. Назаренко. С. 353–372.
8. Войтович Л. Остання еміграція короля Данила Романовича. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2009. Сер. Історичні науки. № 13. С. 89–96.
9. Войтович Л. В. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2011. 480 с.

10. Войтович Л. В. Лев Данилович: князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1302). Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 314 с.
11. Войтович Л. В. Спірні питання галицько-волинської історії: відкриття дискусії. *Княжа доба: історія і культура*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2014. Вип. 8. С. 360–371.
12. Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. 478 с.
13. Войтович Л. В. Феномен галицького боярства і його стосунки з князями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*. Кам'янець-Подільський, 2017. Т. 27. С. 228–243.
14. Волощук М. Взаємовідносини Галицько-Волинської держави епохи Данила Романовича з Угорщиною в працях російських істориків XIX ст. *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. Львів: ВМС, 2003. С. 85–91.
15. Волощук М. М. Військово-політичні стосунки Угорського королівства з Галицьким та Галицько-Волинським князівством (кінець XII–XIII ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2005. 231 с.
16. Волощук М. М. Васальна залежність Данила Романовича від Бели IV (1235–1245 рр.): джерела, історіографія та коротка постановка проблеми. *Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення*: матеріали Міжнар. наук. конф., м. Київ, 14–16 квітня 2005 р. / відпов. ред. В. А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. С. 86–95.
17. Волощук М. М. Даниил Галицкий и Бела IV: к реконструкции русско-венгерских отношений 30-х годов XIII в. *Rossica Antiqua 2006: исследования и материалы*. СПб., 2006. С. 331–341.
18. Волощук М. Русько-угорські відносини періоду Данила Романовича в оцінці угорської історіографії другої половини XX – початку XXI ст. *Княжа доба: історія і культура*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. Вип. 1. С. 89–99.
19. Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / відп. ред. Л. Войтович. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. 496 с.
20. Волощук М. Децентралізація Русі. *Русь «після Русі»*. Між короною і булавою: українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького. Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С. 60–111.
21. Волощук М. Просопографічні студії битви під Ярославом 17 серпня 1245 року. *Colloquia Russica*. Івано-Франківськ; Краків, 2017. Сер. 2. Ч. 3: Данило Романович і його часи / за ред. В. Нагірного і М. Волощука. С. 103–122.
22. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / НАН України; Ін-т історії України; за ред. М. Ф. Котляра. К.: Наук. думка, 2002. 400 с.
23. Гарді Д. Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича. *Княжа доба: історія і культура*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2011. Вип. 4. С. 193–207.
24. Гарді Д. Ким був “Der Kunig von Râzen”, присутній на весіллі герцога Бели, молодшого сина угорського короля Бели IV і Кунігунди Бранденбурзької біля міста Роттенбург у 1264 році. *Княжа доба: історія і культура*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. Вип. 5. С. 199–208.
25. Головка А. Б. Юго-Западная Русь в политике Венгрии в первой половине XIII века. *Rossica Antiqua*. СПб., 2010. Вып. 2. С. 113–139.
26. Головка О. Б. Боярська «фронда» в Галичі. *Пам'ять століть*. 2002. № 5. С. 49–60.
27. Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. К.: Стило, 2006. 575 с.

28. Головка О. Б. Політика Королівства Угорщина щодо Південно-Західної Русі в першій половині XIII ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвідомчий зб. наук. пр. К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. Вип. 15. С. 151–169.*
29. Головка О. Б. Князь та король Данило Романович: віхи політичної діяльності. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі: матеріали Міжнар. наук. конф., м. Львів, 29–30 листопада 2007 р. Львів: Б. в., 2008. С. 143–165.*
30. Головка О. Б. Галич і Галицька земля у політиці князів Придніпровської та Північної Русі (кінець XII – кінець 30-х років XIII століття). *Княжа доба: історія і культура. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. Вип. 5. С. 117–129.*
31. Головка О. Б. Східна політика Угорщини в перше десятиліття правління короля Бели IV (1235–1245 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2017. Т. 27. С. 65–84.*
32. Головка О. Галич і Галицька земля у міжкнязівських війнах у Південній і Південно-Західній Русі (друга половина 30-х – перша половина 40-х рр. XIII ст.). *Галич і Галицька земля: матеріали наук.-практичної конф., м. Галич, 25 жовтня 2018 р. / редкол.: В. Костишин та ін. Івано-Франківськ; Галич: Місто НВ, Інформ.-вид. відділ Нац. запов. «Давній Галич», 2018. С. 300–311.*
33. Грабовецький В. Нарис історії Галича. З найдавніших часів до початку XX ст. (До 1100-річчя заснування града). Галич: Райдрукарня, 1997. 246 с.
34. Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк: НТШ; Обнова, 1958. 176 с.
35. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. К.: Наук. думка, 1993. Т. 3. 588 с.
36. Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. *Записки НТШ. Львів: НТШ, 1901. Т. 41. С. 1–72.*
37. Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого, по русским и иностранным известиям. К.: Унив. тип., 1873. 158 с.
38. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: у 2 т. К.: Либідь, 1992. Т. 1. 228 с.
39. Зубрицкий Д. И. История древнего Галичско-Русского княжества: в 3 ч. Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1852–1855. Ч. 3. 314 с.
40. Ідзьо В. Українська держава в IX–XIV століттях. Івано-Франківськ: Сімик, 2017. 756 с.
41. Ісаєвич Я. Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. С. 3–12.*
42. История Венгрии / под ред. Т. М. Исламова, А. И. Пушкаша, В. П. Шушарина: в 3 т. М.: Наука, 1971. Т. 1. 643 с.
43. Карамзин Н. М. История государства Российского. М.: Наука, 1991. Т. 2–3. 832 с.
44. Киселев М. В. Австрийский «узел» во внешней политике Даниила Галицкого. *Русин. 2015. № 1(39). С. 25–50.*
45. Ковалев В. Чешский король Пшемьсл Оттакар II и русские князья: взаимные контакты на фоне международных отношений в Центральной Европе второй половины XIII века. *Русин. 2005. № 2. С. 55–68.*
46. Кордуба М. Участь Данила в битві під Крессенбрунн. *Записки НТШ. Львів: НТШ, 1896. Т. 10. С. 1–2.*
47. Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів / пер. О. Барвінського. Львів: НТШ, 1918. 493 с.
48. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. *Україна крізь віки: у 15 т. К.: Альтернативи, 1998. Т. 5. 336 с.*
49. Котляр М. Ф. Дипломатичні відносини Галицько-Волинської Русі з Угорщиною в XIII ст. *Галич і Галицька земля: зб. наук. пр. К.; Галич: Нац. заповідник «Давній Галич», 1998. С. 82–86.*

50. Котляр М. Ф. Дипломатія галицьких і волинських князів XII–XIII ст. *Київська старовина*. 2000. № 5. С. 3–10.
51. Котляр М. Ф. Данило Галицький: біографічний нарис. К.: Альтернативи, 2002. 328 с.
52. Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. 247 с.
53. Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі. К.: Наш час, 2011. 280 с.
54. Котляр Н. Ф. Дипломатія Южної Русі. СПб.: Алетейя, 2003. 300 с.
55. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство: 2-ге вид. зі змінами і доповненнями. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 220 с.
56. Лабунька М. Князь Данило Галицький і коронація угорського короля Бели IV (Чин: *Officium Stratoris*). *До джерел*: зб. наук. пр. на пошану О. Купчинського з нагоди його 70-річчя. К.; Львів: Б. в., 2004. С. 554–561.
57. Лаврентьевская летопись. Вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. *Полное собрание русских летописей*. 2-е изд. Л.: Археогр. комис. АН СССР, 1927. Т. 1. 487 с.
58. Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року). Вінніпег: Волинський видавн. фонд, 1953. 110 с.
59. Літопис руський: за Іпатським списком / пер. з давньоруської Л. Є. Махновець; відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1989. 591 с.
60. Ліхтей І. Австро-угорсько-чеське протистояння 30–50-х XIII ст. *Carpatica – Карпатика*. Вип. 21: Політичні студії: історія, теорія, практика. Ужгород: Ужгор. нац. ун-т, НДІ Карпатознавства, 2003. С. 114–132.
61. Ліхтей І. Боротьба Данила Романовича й Пршемисла Отакара II за австрійську спадщину. *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. Львів: ВМС, 2003. С. 75–84.
62. Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. СПб.: Университетская книга, 2001. 640 с.
63. Майоров А. Внешняя политика Даниила Романовича в середине 1230-х годов. *Княжа доба: історія і культура*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. Вип. 2. С. 50–66.
64. Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. СПб.: Изд. Д. Буланин, 2011. 800 с.
65. Майоров А. Даниил Галицкий и Фридрих Воинственный: русско-австрийские отношения в середине XIII века. *Вопросы истории*. М., 2011. № 7. С. 32–53.
66. Майоров О. В. Про повернення Данила Романовича з Орди, примирення з королем Белою IV і участь у битві на р. Лейті (історико-хронологічні уваги). *Записки НТШ*. Львів: НТШ, 2012. Т. 264. С. 68–86.
67. Майоров О. В. Єфросинія Галицька. Дочка візантійського імператора в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2013. 224 с.
68. Мандзяк В. Ростислав Михайлович – “*Dux Galicie et imperator Bulgarorum*”. *Княжа доба: історія і культура*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. Вип. 5. С. 131–143.
69. Мартынюк А. В. Князь Ростислав в битве на реке Лейте: «русский эпизод» австрийской истории. *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. М., 2013. № 2(52). С. 49–55.
70. Павленко С. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. Чернігів: Сіверянський літопис, 1996. 80 с.
71. Паршин І. Л. Вектори політики володарів Галицько-Волинської Русі (за матеріалами наративних латиномовних джерел XIII–XIV століть): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства НАН України. Львів, 2014. 219 с.
72. Паршин І. Участь князя Данила Романовича в інтронізації угорського короля Бели IV. *Княжа доба: історія і культура*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. Вип. 9. С. 23–33.

73. Паршин І. “Rex Russiae” у битві на річці Лейті. *Colloquia Russica*. Івано-Франківськ; Краків, 2017. Сер. 2. Ч. 3: Данило Романович і його часи / за ред. В. Нагірного і М. Волощука. С. 123–132.
74. Паршин І. Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII–XV століть. Львів: Вид. Ощипок М. М., 2018. 348 с.
75. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М.: Изд-во АН СССР, 1950. 330 с.
76. Пашуто В. Т. Черты политического строя Древней Руси. *Древнерусское государство и его международное значение*. М.: Наука, 1965. С. 11–76.
77. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. М.: Наука, 1968. 474 с.
78. Петрик А. До питання становлення боярських родів у період княжіння династії Романовичів. *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. Львів: ВМС, 2003. С. 137–159.
79. Петрик А. Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2005. Вип. 9. С. 181–193.
80. Петрик А. М. Боярство Галицько-Волинської держави (XII–XIV ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка. Львів, 2007. 304 с.
81. Петрик А. Про формування боярських родів у період княжіння династії Романовичів. *Княжа доба: історія і культура*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. Вип. 1. С. 115–122.
82. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2 т. 3-тє вид. К.: Либідь, 1995. Т. 1. 588 с.
83. Рудий В. А. Перемишльська земля (IX – сер. XIV ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський державний університет. Львів, 1998. 263 с.
84. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. *Сочинения*: в 18 кн. М.: Мысль, 1988. Кн. 2. Т. 3–4. 765 с.
85. Таланин В. И. Русская и русско-венгерская знать X–XV вв.: историко-генеалогическое исследование. Запорожье: ЗНУ, 2016. 227 с.
86. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: навч. посібник для студентів. К.: Перун, 1996. 496 с.
87. Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці XI–XIII ст. / НАН України; Ін-т археології. К.: Наук. думка, 2005. 364 с.
88. Томашівський С. Українська історія. Т. 1: Старинні і середні віки. Кн. 3–4. *Великий неспокій: друга половина XII–XIII ст.* / упорядк. і передм. В. М. Рички. 2-ге вид. К.: Україна, 1993. С. 301–347.
89. Федорук А. Ярославська битва 1245 року: реконструкція вирішального зіткнення у боротьбі за «Галицьку спадщину». *Colloquia Russica*. Kraków, 2013. Ser. 1. Vol. 2: Przemysł i ziemia Przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w. / pod red. V. Nagirnego i T. Pudłockiego. S. 125–143.
90. Федорук А. Військова діяльність князя Данила Романовича в контексті мілітарного розвитку Центральної та Східної Європи XIII століття. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. Lublin, 2014. Rok 12. Zesz. 6. S. 43–62.
91. Федорук А. Битви за спадщину династії Бабенбергів (1246–1278 рр.) у контексті воєнної діяльності правителів Галицько-Волинської Русі. *Галич і Галицька земля: досвід і проблеми збереження історико-архітектурної спадщини середньовічних міст в Україні та Європі*: матеріали Міжнар. наук. конф., м. Галич, 27–28 жовтня 2016 р. / редкол.: Л. Бойко та ін. Галич: Інформ.-вид. відділ Нац. заповідника «Давній Галич», 2016. С. 330–343.
92. Федорук А. “Danielem regem Russiae et filios eius”: військова діяльність у великих битвах періоду війни за «австрійську спадщину» 1246–1278 рр. *Colloquia Russica*. Івано-

- Франківськ; Краків, 2017. Сер. 2. Ч. 3: Данило Романович і його часи / за ред. В. Нагірного і М. Волощука. С. 223–248.
93. Фонт М. К вопросу о характере венгерской экспансии в XIII веке. *Magyarok es szlavok*. Szeged, 1993. S. 329–336.
94. Фонт М. Венгры на Руси в XI–XIII вв. *А се его сребло*: зб. пр. на пошану чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. С. 89–98.
95. Фонт М. Галич у політиці династії Арпадів. *Галич*: зб. наук. пр. Вип. 1 / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2016. С. 201–207.
96. Флоровский А. В. Чехи и восточные славяне: Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.): в 2 т. Praha: Slovansky ustav, 1935. (Prace Slovenskeho ustavu v Praze; Sv. 13, 20). Т. 1. 527 с.
97. Харди Ї. Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма: студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године: монографије. Нови Сад: МБМ плас, 2002. 239 с.
98. Хрусталёв Д. Г. Русь: от нашествия до «ига» (30–40-е гг. XIII в.). СПб.: Евразия, 2004. 320 с.
99. Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії. *Записки НТШ*. Львів: НТШ, 1917. Т. 123/124. С. 1–108.
100. Шараневич И. И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдавнейших времен до року 1453. Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1863. 462 с.
101. Annales Otakariani 1254–1278 / ed. R. Körpke. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Hannoverae, 1925. P. 181–194.
102. Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. 251 s.
103. Chronicon Hungarorum Poseniense / ed. F. Toldy. Budaе, 1852. P. 1–47.
104. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus / ed. G. Wenzel. Pest: Magyar Tudományos Akadémia, 1869. V. 7: (1235–1260). 564 p.
105. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae / ed. R. Marsina. Bratislava: Obzor, 1987. Т. 2. 608 s.
106. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / studio et opera G. Fejér. Budaе: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. Т. 4. V. 3. 560 p.
107. Continuatio Claustro-neoburgensis I / ed. W. Wattenbach. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. Hannoverae, 1925. Т. 9. P. 610–612.
108. Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów, książąt halicko-wołyńskich. Poznań; Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 2002. 347 s.
109. Dąbrowski D. Stosunki pomiędzy Romanowiczami a królem węgier Bełą IV i niektórymi książętami polskimi w latach 1235–1240 (ze szczególnym uwzględnieniem polityki koligacyjnej). *Княжа доба: історія і культура*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. Вип. 1. С. 67–88.
110. Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). Kraków: Avalon, 2008. 780 s.
111. Dąbrowski D. Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. Kraków: Avalon, 2012. Т. 1. 538 s.
112. Dąbrowski D. Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. Kraków: Avalon, 2016. Т. 4. 412 s.
113. Dimnik M. Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev, 1224–1246. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1981. 199 pp.
114. Font M. Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2005. 330 l.
115. Heinrichs von Muglen Chronik der Hunnen / hrsg. M. G. Kovachich. *Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke*. Ofen, 1805. Bd. 1. S. 1–96.

116. Jusupović A. Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (1205–1269). Studium prozograficzne. Kraków: Avalon, 2013. T. 2. – 352 s.
117. Lechner K. Die Babenbergen: Mark-Grafen und Herzoge von Österreich 976–1246. Wien: Böhlau, 1994. 478 s.
118. Legendy a kroniki koruny ugerské / příprava vydání R. Pražák, překlad D. Bartoňková, J. Nechutová. Praha: Vyšehrad, 1988. 392 s.
119. Mika N. Czy król Rusi Halickiej Daniel był jbecny przy zawieraniu pokoju Wiedeńskiego w 1261 roku? Z dziejów stosunków rusko-austriackich w średniowieczu. *Kwartalnik Historyczny*. Warszawa, 1998. T. 105. № 2. S. 2–16.
120. Mika N. Walka o spadek po Babenbergach w latach 1246–1278. Racibórz: WAW, 2008. 136 s.
121. Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264. *Prace Komisji wschodnioeuropejskiej PAU* / pod red. A. A. Zięby. Kraków: PAU, 2011. T. 12. 362 s.
122. Szalay L. Geschichte Ungarns: in 2 bd. Pest: Verlag von Wilhelm Lauffer, 1866. Bd. 1. 315 s.
123. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* / ed. I. Szentpétery. Budapestini: Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica in partem impensarum venientibus Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung. Sumptibus, 1937. Vol. 1. 506 p.
124. Szaraniewicz I. Die Hypatios-Chronik, als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte. Lemberg, 1872. 167 s.
125. Tibor A. A Tizenharmadik század történeté. *Budapest: Akademiae kiadó*, 2000. 224 old.
126. Włodarski B. Polska i Ruś: 1194–1340. Warszawa: PWN, 1966. 326 s.

References

- Aleksandrov D. N. Feodalnaya razdroblennost Rusi [Feudal fragmentation of Rus'] (in Russian). Moscow: Ekslibris-Press, 2001. 479 s.
- Aleksandrovych V. S., Voitovych L. V. Korol Danylo Romanovych [The King Danylo Romanovich] (in Ukrainian). Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivskiyi O. V., 2013. 240 s.
- Aleksandrovych V. «Shchastia» korolia Danyla Romanovycha [“Happiness” of the King Danylo Romanovich] (in Ukrainian). *Kniazha doba: istoriia i kultura*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2015. Vyp. 9. S. 326–327.
- Berteni Y. Mezhdunarodnoe polozhenie Vengrii posle tatarskogo nashestviya [The international situation of Hungary after the Tatar invasion] (in Russian). *Vostochnaya Yevropa v drevnosti i srednevekove*: sb. st. Moscow: Nauka, 1978. S. 315–319.
- Bilynskiy V. Ukraina-Rus': istorychne doslidzhennia: u 3 kn. [Ukraine-Rus': a historical study: in 3 vols.] (in Ukrainian). Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan, 2015. Kn. 2. 376 s.
- Bilynskiy V. Ukraina-Rus': istorychne doslidzhennia: u 3 kn. [Ukraine-Rus': a historical study: in 3 vols.] (in Ukrainian). Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan, 2017. Kn. 3. 408 s.
- Vengerskiy khronikalnyy svod. *Drevnyaya Rus' v svete zarubezhnykh istochnikov: khrestomatiya* / pod red. T. N. Dzhakson, I. G. Konovalovoy, A. V. Podosinova [Hungarian chronicles. *Ancient Rus' in the light of foreign sources: reader* / ed. T. N. Jackson, I. G. Konovalova, A. V. Podosinov] (in Russian). Moscow: Russkiy fond sodeystviya obrazovaniyu i nauke, 2010. T. 4: Zapadnoyevropeyskie istochniki / sost., perev. i komment. A. V. Nazarenko [Western European sources / comp., trans. and comment. A. V. Nazarenko] (in Russian). S. 353–372.
- Voitovych L. Ostannia emihratsiia korolia Danyla Romanovycha [The last emigration of the King Danylo Romanovich] (in Ukrainian). *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky*. Ser. Istorychni nauky. Lutsk, 2009. № 13. S. 89–96.
- Voitovych L. V. Galytsko-Volynski etyudy [The Galicia-Volyn sketches] (in Ukrainian). Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivskiyi O. V., 2011. 480 s.

10. Voitovych L. V. Lev Danylovych: kniaz galytsko-volynskiy (bl. 1225 – bl. 1302) [Lev Danylovich: the Prince of Galicia-Volyn (about 1225 – about 1302)] (in Ukrainian). Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2014. 314 s.
11. Voitovych L. V. Spirni pytannia galytsko-volynskoi istorii: vidkryttia diskusii [Controversial issues of Galicia-Volyn history: opening the discussion] (in Ukrainian). *Kniazha doba: istoriia i kultura*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha, 2014. Vyp. 8. S. 360–371.
12. Voitovych L. V. Galych u politychnomu zhytti Yevropy XI–XIV stolit [Galich in the political life of Europe of the XI–XIV centuries] (in Ukrainian). Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2015. 478 s.
13. Voitovych L. V. Fenomen galytskoho boiarstva i yoho stosunky z kniaziami [The phenomenon of the Galician boyars and his relations with the princes] (in Ukrainian). *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohienka*. Kamianets-Podilskiy, 2017. T. 27. S. 228–243.
14. Voloshchuk M. Vzaiemovidnosyny Galytsko-Volynskoi derzhavy epokhy Danyla Romanovycha z Uhorschynoiu v pratsiakh rosiiskykh istorykiv XIX st. [Relations between the Galicia-Volyn State of the Danilo Romanovich era and Hungary in the writings of nineteenth-century Russian historians] (in Ukrainian). *Korol Danylo Romanovych i yoho mistse v ukrainskii istorii*. Lviv: VMS, 2003. S. 85–91.
15. Voloshchuk M. M. Viiskovo-politychni stosunky Uhorskoho korolivstva z Galytskym ta Galytsko-Volynskym kniazivstvom (kinets XII–XIII st.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.02 / Prykarpatskyi nats. un-t im. V. Stefanyka [Military-political relations of the Hungarian Kingdom with the Galician and Galician-Volyn Principality (end of XII–XIII centuries): Diss. ... Cand. hist. sciences: 07.00.02 / V. Stefanik Carpathian National University] (in Ukrainian). Ivano-Frankivsk, 2005. 231 s.
16. Voloshchuk M. M. Vasalna zalezhnist Danyla Romanovycha vid Bely IV (1235–1245 rr.): dzherela, istoriografiia ta korotka postanovka problemy [Vassal dependence of Danylo Romanovich on Bela IV (1235–1245): sources, historiography and brief statement of the problem] (in Ukrainian). *Ukraina – Uhorschyna: spilne mynule ta sohodennia: materialy Mizhnar. nauk. konf., m. Kyiv, 14–16 kvitnia 2005 r. / vidpov. red. V. A. Smolii*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2006. S. 86–95.
17. Voloshchuk M. M. Daniil Galitskiy i Bela IV: k rekonstruktsii russko-vengerskikh otnosheniy 30-kh godov XIII v. [Daniil Galitskiy and Bela IV: to the reconstruction of Rus'-Hungarian relations of the 30s of the XIII century] (in Russian). *Rossica Antiqua 2006: issledovaniya i materialy*. St. Petersburg, 2006. S. 331–341.
18. Voloshchuk M. Rusko-uhorski vidnosyny periodu Danyla Romanovycha v otsintsi uhorskoj istoriografii druhoj polovyny XX – pochatku XXI st. [The Rus'-Hungarian relations of the Danylo Romanovich period in the assessment of the Hungarian historiography of the second half of the XX – beginning of the XXI centuries] (in Ukrainian). *Kniazha doba: istoriia i kultura*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2007. Vyp. 1. S. 89–99.
19. Voloshchuk M. M. “Rus” v Uhorskomu korolivstvi (XI – druha polovyna XIV st.): suspilno-politychna rol, mainovi stosunky, mihratsii / vidp. red. L. Voitovych [“Rus” in the Hungarian Kingdom (XI – second half of the XIV century): socio-political role, property relations, migration / ed. in chief L. Voitovich] (in Ukrainian). Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2014. 496 s.
20. Voloshchuk M. Detsentralizatsiia Rusi. Rus’ “pislia Rusi”. *Mizh koronoju i bulavoju: ukrainski zemli vid korolivstva Rusi do Viiska Zaporozkoho* [Decentralization of Rus'. Rus' “after Rus’”. *Between the Crown and the Mace: Ukrainian Lands from the Kingdom of Rus' to the Zaporozhian Troops*] (in Ukrainian). Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 2016. S. 60–111.
21. Voloshchuk M. Prosopohrafichni studii bytvy pid Yaroslavom 17 serpnia 1245 roku [Prosopographic studies of the Battle of Yaroslav on August 17, 1245]. (in Ukrainian). *Colloquia Russica*. Ivano-Frankivsk; Krakiv, 2017. Ser. 2. Ch. 3: Danylo Romanovych i yoho chasy / za red. V. Nahirnogo i M. Voloshchuka. [Danylo Romanovich and his times / ed. V. Nagirny and M. Voloshchuk] (in Ukrainian). S. 103–122.

22. Galytsko-Volynskiy litopys. Doslidzhennia. Tekst. Komentar / NAN Ukrainy; In-t istorii Ukrainy; za red. M. F. Kotliara [Galician-Volyn chronicle. Research. Text. Commentary / NAS of Ukraine; Institute of History of Ukraine; ed. M. F. Kotlyar] (in Ukrainian). Kyiv: Nauk. dumka, 2002. 400 s.
23. Hardi D. Ostannia zustrich Danyla Romanovycha i Rostyslava Mykhailovycha [Last meeting between Danylo Romanovich and Rostislav Mikhailovich] (in Ukrainian). *Kniazha doba: istoriia i kultura*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha, 2011. Vyp. 4. S. 193–207.
24. Hardi D. Кум був “Der Kunic von Râzen”, prysutnii na vesilli hertsoha Bely, molodshoho syna uhorskoho korolia Bely IV i Kunihundy Brandenburzkoï bilia mista Rottenburh u 1264 rotsi [Who was the “Der Kunic von Râzen” present at the wedding of Duke Bela, the youngest son of Hungarian King Bela IV and the Kunigunda of Brandenburg near the city of Rottenburg in 1264] (in Ukrainian). *Kniazha doba: istoriia i kultura*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2011. Vyp. 5. S. 199–208.
25. Golovko A. B. Yugo-Zapadnaya Rus' v politike Vengrii v pervoy polovine XIII veka [Southwestern Rus' in the politics of Hungary in the first half of the 13th century] (in Russian). *Rossica Antiqua*. St. Petersburg, 2010. Vyp. 2. S. 113–139.
26. Golovko O. B. Boiarska «fronda» v Galychi [Boyar “frond” in Galich] (in Ukrainian). *Pamiat stolit*. 2002. № 5. S. 49–60.
27. Golovko O. B. Korona Danyla Galytskoho: Volyn i Galychyna v derzhavno-politychnomu rozvytku Tsentralno-Skhidnoi Yevropy rannoho ta klasychnoho serednovichchia [The Crown of Danylo Galytskyi: Volyn and Galicia in the state and political development of Central and Eastern Europe in the Early and Classical Middle Ages] (in Ukrainian). Kyiv: Stylos, 2006. 575 s.
28. Golovko O. B. Polityka Korolivstva Uhorshchyna shchodo Pivdenno-Zakhidnoi Rusi v pershii polovyni XIII st. [The policy of the Kingdom of Hungary in Southwestern Rus' in the first half of the 13th century] (in Ukrainian). *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky: mizhvidomchyï zb. nauk. pr.* Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2006. Vyp. 15. S. 151–169.
29. Golovko O. B. Kniaz ta korol Danylo Romanovych: vikhy politychnoi diialnosti [The Prince and King Danylo Romanovich: milestones of political activity] (in Ukrainian). *Doba korolia Danyla v nauksi, mystetstvi, literaturi: materialy Mizhnar. nauk. konf., m. Lviv, 29–30 lystopada 2007 r.* Lviv: B. v., 2008. S. 143–165.
30. Golovko O. B. Galych i Galytska zemlia u politytsi kniaziv Prydniprovskoi ta Pivnichnoi Rusi (kinets XII – kinets 30-kh rokiv XIII stolittia) [Galich and Galich Land in the politics of the Princes of Pridneprovskaya and Northern Rus' (the end of XII – the end of 30th of XIII century)] (in Ukrainian). *Kniazha doba: istoriia i kultura*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2011. Vyp. 5. S. 117–129.
31. Golovko O. B. Skhidna polityka Uhorshchyny v pershe desiatylittia pravlinnia korolia Bely IV (1235–1245 rr.) [Eastern policy of Hungary in the first decade of the reign of King Bela IV (1235–1245)] (in Ukrainian). *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohienka*. Kamianets-Podilskiy, 2017. T. 27. S. 65–84.
32. Golovko O. Galych i Galytska zemlia u mizhkniazivskykh viinakh u Pivdennii i Pivdenno-Zakhidnii Rusi (druha polovyna 30-kh – persha polovyna 40-kh rr. XIII st.) [Galich and Galich Land in inter-princely wars in southern and southwestern Rus' (the second half of the 13th century – the first half of the 14th century)] (in Ukrainian). *Galych i Galytska zemlia: materialy nauk.-praktychnoi konf., m. Galych, 25 zhovtnia 2018 r. / redkol.: V. Kostyshyn ta in.* Ivano-Frankivsk; Galych: Misto NV, Inform.-vyd. viddil Nats. zapov. «Davni Galych», 2018. S. 300–311.
33. Grabovetskyi V. Narys istorii Galycha. Z naidavnishykh chasiv do pochatku XX st. (Do 1100-ricchia zasnuvannia hrada) [Essay on the history of Galich. From ancient times to the beginning of the twentieth century. (To the 1100th anniversary of the founding of the city)] (in Ukrainian). Galych: Raidrukarnia, 1997. 246 s.
34. Grytsak P. Galytsko-Volynska derzhava [The Galicia-Volyn state] (in Ukrainian). New York: NTSh; Obnova, 1958. 176 s.

35. Grushevskiy M. S. Istoriiia Ukrainy-Rusy: u 11 t., 12 kn. [History of Ukraine-Rus': in 11 vols., 12 books] (in Ukrainian). Kyiv: Nauk. dumka, 1993. T. 3. 588 s.
36. Grushevskiy M. S. Khronolohiia podii Galytsko-Volynskoi litopysy [Timeline of events of the Galicia-Volyn chronicle] (in Ukrainian). *Zapysky NTSh*. Lviv: NTSh, 1901. T. 41. S. 1–72.
37. Dashkevich N. P. Knyazhenie Daniila Galitskogo, po russkim i inostrannym izvestiyam [The reign of Daniel Galitsky, according to Russian and foreign news] (in Russian). Kiev: Univ. tip., 1873. 158 s.
38. Doroshenko D. I. Narys istorii Ukrainy: u 2 t. [Essay on the history of Ukraine: in 2 vols.] (in Ukrainian). Kyiv: Lybid, 1992. T. 1. 228 s.
39. Zubritskiy D. I. Istoriya drevnego Galichsko-Russkogo knyazhestva: v 3 ch. [The History of the Ancient Galich-Russian principality: in 3 parts] (in Russian). Lvov: Tip. Stavropig. in-ta, 1852–1855. Ch. 3. 314 s.
40. Idzo V. Ukrainska derzhava v IX–XIV stolittiakh [The Ukrainian State in the IX–XIV centuries] (in Ukrainian). Ivano-Frankivsk: Simyk, 2017. 756 s.
41. Isaievykh Ya. Galytsko-Volynske kniazivstvo doby Danyla Galytskoho ta yoho nashchadkiv [Galicia-Volyn principality of the day of Danylo Galytsky and his descendants] (in Ukrainian). *Galychyna ta Volyn u dobu serednovichchia. Do 800-richchia z dnia narodzhennia Danyla Galytskoho*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2001. S. 3–12.
42. Istoriya Vengrii / pod red. T. M. Islamova, A. I. Pushkasha, V. P. Shusharina: v 3 t. [History of Hungary / ed. T. M. Islamov, A. I. Pushkash, V. P. Shusharin: in 3 vols] (in Russian). Moscow: Nauka, 1971. T. 1. 643 s.
43. Karamzin N. M. Istoriya gosudarstva Rossiyskogo [History of the Russian State] (in Russian). Moscow: Nauka, 1991. T. 2–3. 832 s.
44. Kiselev M. V. Avstriyskiy «uzel» vo vneshney politike Daniila Galitskogo [The Austrian “knot” in the foreign policy of Daniel Galician] (in Russian). *Rusin*. 2015. № 1(39). S. 25–50.
45. Kovalev V. Cheshskiy korol Pshemysl Ottakar II i russkie knyazya: vzaimnye kontakty na fone mezhdunarodnykh otnosheniy v Tsentralnoy Yevrope vtoroy poloviny XIII veka [The Czech King Przemysl Ottakar II and Russian Princes: mutual contacts against the backdrop of international relations in Central Europe in the second half of the 13th century] (in Russian). *Rusin*. 2005. № 2. S. 55–68.
46. Korduba M. Uchast Danyla v bytvi pid Kressenbrunn. [Daniel’s participation in the Battle of Cressenbrunn] (in Ukrainian). *Zapysky NTSh*. Lviv: NTSh, 1896. T. 10. S. 1–2.
47. Kostomarov M. Istoriiia Ukrainy v zhyttiepysakh vyznachnykh ii diiachiv / per. O. Barvinskoho [History of Ukraine in the biographies of prominent figures / trans. O. Barvynskiy] (in Ukrainian). Lviv: NTSh, 1918. 493 s.
48. Kotliar M. F. Galytsko-Volynska Rus'. Ukraina kriz viky: u 15 t. [Galicia-Volyn Rus'. Ukraine Through the Ages: in 15 vols.] (in Ukrainian). Kyiv: Alternatyvy, 1998. T. 5. 336 s.
49. Kotliar M. F. Dyplomatychni vidnosyny Galytsko-Volynskoi Rusi z Uhorshchynoiu v XIII st. [Diplomatic relations of Galicia-Volyn Rus' with Hungary in the 13th century] (in Ukrainian). *Galych i Galytska zemlia: zb. nauk. pr.* Kyiv; Galych: Nats. zapovidnyk «Davni Galych», 1998. S. 82–86.
50. Kotliar M. F. Dyplomatiia galytskykh i volynskykh kniaziv XII–XIII st. [Diplomacy of the Galician and Volyn Princes of the XII–XIII centuries] (in Ukrainian). *Kyivska starovyna*. 2000. № 5. S. 3–10.
51. Kotliar M. F. Danylo Galytskyi: biohrafichnyi narys [Danylo Galytskyi: biographical sketch] (in Ukrainian). Kyiv: Alternatyvy, 2002. 328 s.
52. Kotliar M. F. Istoriiia dyplomatii Pivdenno-Zakhidnoi Rusi [History of Diplomacy of Southwestern Rus'] (in Ukrainian). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2002. 247 s.
53. Kotliar M. F. Voienne mystetstvo Davnoi Rusi [Martial art of Ancient Rus'] (in Ukrainian). Kyiv: Nash chas, 2011. 280 s.
54. Kotlyar N. F. Diplomatiya Yuzhnoy Rusi [Diplomacy of South Rus'] (in Russian). St. Peterburg: Aleteyya, 2003. 300 s.

55. Krypiakievych I. P. Galytsko-Volynske kniazivstvo: 2-he vyd. zi zminamy i dopovnnenniamy [Galicia-Volyn principality: second type. with changes and additions] (in Ukrainian). Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy, 1999. 220 s.
56. Labunka M. Kniaz Danylo Galytskyi i koronatsiia uhorskoho korolia Bely IV (Chyn: Officium Stratoris) [Prince Danylo Galytsky and the coronation of the Hungarian King Bela IV (Order: Officium Stratoris)] (in Ukrainian). *Do dzherel: zb. nauk. pr. na poshanu O. Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia*. Kyiv; Lviv: B. v., 2004. S. 554–561.
57. Lavrentevskaya letopis. Vyp. 2: Suzdalskaya letopis po Lavrentevskomu spisku [Laurentian Chronicle. Vol. 2: Suzdal annals on the Lavrentievsky list.] (in Russian). *Polnoe sobranie russkikh letopisey*. 2-e izd. Leningrad: Arkheogr. komis. AN SSSR, 1927. T. 1. 487 s.
58. Levkovich I. Narys istorii Volynskoi zemli (do 1914 roku) [Essay on the history of Volyn Land (until 1914)] (in Ukrainian). Winnipeg: Volynskiy vydavn. fond, 1953. 110 s.
59. Litopys Ruskyi: za Ipatskym spyskom / per. z davnoruskoi L. Ye. Makhnovets; vidp. red. O. V. Myshanych [Chronicle of Rus': according to the Ipatsky list / trans. from Old russian L. E. Makhnovets; resp. ed. O. V. Mishanich] (in Ukrainian). Kyiv: Dnipro, 1989. 591 s.
60. Likhte I. Avstro-uhorsko-cheske protystoiannia 30–50-kh XIII st. [The Austro-Hungarian-Czech confrontation of the 30-50s of the 13th century] (in Ukrainian). *Carpatica – Karpatyka*. Vyp. 21: Politychni studii: istoriia, teoriia, praktyka. Uzhhorod: Uzhhor. nats. un-t, NDI Karpatoznavstva, 2003. S. 114–132.
61. Likhte I. Borotba Danyla Romanovycha y Prshemysla Otakara II za avstriisku spadshchynu [The struggle of Danylo Romanovich and Przemysl Otakar II for the Austrian heritage] (in Ukrainian). *Korol Danylo Romanovych i yoho mistse v ukrainskii istorii*. Lviv: VMS, 2003. S. 75–84.
62. Mayorov A. V. Galitsko-Volynskaya Rus'. Ocherki sotsialno-politicheskikh otnosheniy v domongolskiy period. Knyaz, boyare i gorodskaya obshchina [Galician-Volyn Rus'. Essays on socio-political relations in the pre-Mongol period. Prince, boyars and urban community] (in Russian). St. Petersburg: Universitetskaya kniga, 2001. 640 s.
63. Mayorov A. Vneshnyaya politika Daniila Romanovicha v sredine 1230-kh godov [Foreign policy of Daniil Romanovich in the mid-1230s.] (in Russian). *Kniazha doba: istoriia i kultura*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy, 2008. Vyp. 2. S. 50–66.
64. Mayorov A. V. Rus, Vizantiya i Zapadnaya Yevropa. Iz istorii vneshnepoliticheskikh i kulturnykh svyazey XII–XIII vv. [Rus', Byzantium and Western Europe. From the history of foreign policy and cultural relations of the XII – XIII centuries] (in Russian). St. Petersburg: Izd. D. Bulanin, 2011. 800 s.
65. Mayorov A. Daniil Galitskiy i Fridrikh Voinstvennyy: russko-avstriyskie otnosheniya v seredine XIII veka [Daniil Galitsky and Friedrich Warrior: Rus'-Austrian relations in the middle of the XIII century] (in Russian). *Voprosy istorii*. Moscow, 2011. № 7. S. 32–53.
66. Maiorov O. V. Pro povnennia Danyla Romanovycha z Ordy, prymyrennia z korolem Beloiu IV i uchast u bytvi na r. Leiti (istoryko-khronolohichni uvahy) [On the return of Danilo Romanovich from the Horde, reconciliation with King Bela IV and participation in the Battle of the Leyte river (historical and chronological notes)] (in Ukrainian). *Zapysky NTSh*. Lviv: NTSh, 2012. T. 264. S. 68–86.
67. Maiorov O. V. Yefrosyniia Galytska. Dochka vizantiiskoho imperatora v Galytsko-Volynskii Rusi: kniahynia i chernytsia [Efrosinia Galitska. Daughter of Byzantine Emperor in Galicia-Volyn Rus': Princess and Nun] (in Ukrainian). Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivskiyi O. V., 2013. 224 s.
68. Mandziak V. Rostyslav Mykhailovych – “Dux Galiciae et imperator Bulgarorum” [Rostislav Mikhailovich – “Dux Galiciae et imperator Bulgarorum”] (in Ukrainian). *Kniazha doba: istoriia i kultura*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy, 2011. Vyp. 5. S. 131–143.
69. Martynyuk A. V. Knyaz Rostyslav v bitve na reke Leyte: «russkiy epizod» avstriyskoy istorii [Prince Rostislav in the Battle on the Leyte river: “Russian episode” of Austrian history] (in Russian). *Drevnyaya Rus': voprosy medievistiki*. Moscow, 2013. № 2(52). S. 49–55.

70. Pavlenko S. Kniiaz Mykhailo Chernihivskyi ta yoho vyklyk Ordi [Prince Mikhailo Chernihivskyi and his challenge to the Horde] (in Ukrainian). Chernihiv: Siverianskyi litopys, 1996. 80 s.
71. Parshyn I. L. Vektory polityky volodariv Galytsko-Volynskoi Rusi (za materialamy naratyvnykh latynomovnykh dzherel XIII–XIV stolit): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha, In-t narodoznavstva NAN Ukrainy [Vectors of the policy of the rulers of Galician-Volyn Rus' (based on the materials of narrative Latin-speaking sources of the 13th-14th centuries): Diss. ... Cand. hist. sciences: 07.00.01 / I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, Institute of Ethnology of NAS of Ukraine] (in Ukrainian). Lviv, 2014. 219 s.
72. Parshyn I. Uchast kniazia Danyla Romanovycha v intronizatsii uhorskoho korolia Bely IV [Participation of Prince Danylo Romanovich in the enthronement of the Hungarian King Bela IV] (in Ukrainian). *Kniazha doba: istoriia i kultura*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2015. Vyp. 9. S. 23–33.
73. Parshyn I. “Rex Russiae” u bytvi na richtsi Leiti [“Rex Russiae” at the Battle of the Leyte river] (in Ukrainian). *Colloquia Russica*. Ivano-Frankivsk; Krakiv, 2017. Ser. 2. Ch. 3: Danylo Romanovych i yoho chasy / za red. V. Nahirnoho i M. Voloshchuka [Danylo Romanovich and his times / ed. V. Nagirnyi and M. Voloshchuk] (in Ukrainian). S. 123–132.
74. Parshyn I. Dyplomatiia Galytsko-Volynskoi derzhavy: yevropeiski naratyvni dzherela XIII–XV stolit [Diplomacy of the Galicia-Volyn State: European narrative sources of the 13th-15th centuries] (in Ukrainian). Lviv: Vyd. Oshchypok M. M., 2018. 348 s.
75. Pashuto V. T. Ocherki po istorii Galitsko-Volynskoy Rusi [Essays on the history of Galicia-Volyn Rus'] (in Russian). Moscow: Izd-vo AN SSSR, 1950. 330 s.
76. Pashuto V. T. Cherty politicheskogo stroya Drevney Rusi. *Drevnerusskoe gosudarstvo i ego mezhdunarodnoe znachenie* [Features of the political system of Ancient Rus'. *The Old Russian State and its international significance*] (in Russian). Moscow: Nauka, 1965. S. 11–76.
77. Pashuto V. T. Vneshnyaya politika Drevney Rusi [Foreign policy of Ancient Rus'] (in Russian). Moscow: Nauka, 1968. 474 s.
78. Petryk A. Do pytannia stanovlennia boiarskykh rodiv u period kniazhinnia dynastii Romanovychiv [To the question of the formation of boyars in the reign of the Romanovich dynasty] (in Ukrainian). *Korol Danylo Romanovych i yoho mistse v ukrainskii istorii*. Lviv: VMS, 2003. S. 137–159.
79. Petryk A. Uhorska partiia v konteksti politychnoho rozvytku Galytsko-Volynskoi derzhavy [The Hungarian party in the context of political development of the Galicia-Volyn State] (in Ukrainian). *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk*. Drohobych, 2005. Vyp. 9. S. 181–193.
80. Petryk A. M. Boiarstvo Galytsko-Volynskoi derzhavy (XII–XIV st.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Drohobyt'skyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. I. Franka [Boyars of the Galicia-Volyn State (XII–XIV centuries): Diss. ... Cand. hist. sciences: 07.00.01 / I. Franko Drohobych State Pedagogical University] (in Ukrainian). Lviv, 2007. 304 s.
81. Petryk A. Pro formuvannia boiarskykh rodiv u period kniazhinnia dynastii Romanovychiv [On the formation of the boyars in the reign of the Romanovich dynasty] (in Ukrainian). *Kniazha doba: istoriia i kultura*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2007. Vyp. 1. S. 115–122.
82. Polonska-Vasylenko N. D. Istoriia Ukrainy: u 2 t. 3-tie vyd. [History of Ukraine: in 2 vols., 3-rd edition] (in Ukrainian). Kyiv: Lybid, 1995. T. 1. 588 s.
83. Rudyi V. A. Peremyshlska zemlia (IX – ser. XIV st.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Lvivskyi derzhavnyi universytet [Przemysl Land (IX – middle XIV cent.): Diss. ... Cand. hist. sciences: 07.00.01 / Lviv State University] (in Ukrainian). Lviv, 1998. 263 s.
84. Solovev S. M. Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen. *Sochineniya: v 18 kn.* [The history of Russia since ancient times. *Works: in 18 books*] (in Russian). Moscow: Mysl, 1988. Kn. 2. T. 3–4. 765 s.

85. Talanin V. I. Russkaya i russko-vengerskaya znat X–XV vv.: istoriko-genealogicheskoe issledovanie [The Russian and Russian-Hungarian nobility of the 10th – 15th centuries: historical and genealogical research] (in Russian). Zaporozhe: ZNU, 2016. 227 s.
86. Tereshchenko Yu. I. Ukraina i yevropeyskyi svit. Narys istorii vid utvorennia Starokyivskoi derzhavy do kintsia XVI st.: navch. posibnyk dlia studentiv [Ukraine and the European world. An Essay on the history from the formation of the Starokyivka State to the end of the 16th century: educ. student guide] (in Ukrainian). Kyiv: Perun, 1996. 496 s.
87. Tolochko P. P. Davnoruski litopysy i litopystsi XI–XIII st. / NAN Ukrainy; In-t arkhеolohii [Ancient chronicles and chroniclers of the XI–XIII centuries / NAS of Ukraine; Institute of Archeology] (in Ukrainian). Kyiv: Nauk. dumka, 2005. 364 s.
88. Tomashivskiy S. Ukrainska istoriia. T. 1: Starynni i seredni viky. Kn. 3–4. *Velykyi nespokii: druha polovyna XII–XIII st.* / uporiadk. iperedm. V. M. Rychky. 2-he vyd. [Ukrainian History. Vol. 1: Old and Middle Ages. Book 3–4. *Great concern: the second half of the XII–XIII centuries* / order. and pre. V. M. Rychki. 2nd species] (in Ukrainian). Kyiv: Ukraina, 1993. S. 301–347.
89. Fedoruk A. Yaroslavska bytva 1245 roku: rekonstruktsiia vyrishalnoho zitknennia u borotbi za «Galytsku spadshchynu» [The Yaroslavl battle of 1245: reconstruction of the decisive clash in the struggle for the Galician legacy] (in Ukrainian). *Colloquia Russica*. Kraków, 2013. Ser. 1. Vol. 2: Przemysł i ziemia Przemyska w strefie wpływow ruskich X – połowa XIV w. / pod red. V. Nagirnego i T. Pudłockiego. S. 125–143.
90. Fedoruk A. Viiskova diialnist kniazia Danyla Romanovycha v konteksti militarnoho rozvytku Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy XIII stolittia [Military activity of Prince Danylo Romanovich in the context of the militaristic development of Central and Eastern Europe of the 13th century] (in Ukrainian). *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. Lublin, 2014. Rok 12. Zesz. 6. S. 43–62.
91. Fedoruk A. Bytvy za spadshchynu dynastii Babenbergiv (1246–1278 rr.) u konteksti voiennoi diialnosti pravyteliv Galytsko-Volynskoi Rusi [The Battle for the Legacy of the Babenberg dynasty (1246–1278) in the context of military activity of the rulers of Galician-Volyn Rus'] (in Ukrainian). *Galych i Galytska zemlia: dosvid i problemy zberezhennia istoryko-arkhitekturnoi spadshchyny serednovichnykh mist v Ukraini ta Yevropi*: materialy Mizhnar. nauk. konf., m. Galych, 27–28 zhovtnia 2016 r. / redkol.: L. Boiko ta in. Galych: Inform.-vyd. viddil Nats. zapovidnyka «Davni Galych», 2016. S. 330–343.
92. Fedoruk A. “Danielem regem Russiae et filios eius”: viiskova diialnist u velykykh bytvakh periodu viiny za «avstriisku spadshchynu» 1246–1278 rr. [“Danielem regem Russiae et filios eius”: military activity in the great battles of the period of the “Austrian heritage” war of 1246–1278] (in Ukrainian). *Colloquia Russica*. Ivano-Frankivsk; Krakiv, 2017. Ser. 2. Ch. 3: Danylo Romanovych i yoho chasy / za red. V. Nahirnoho i M. Voloshchuka. S. 223–248.
93. Font M. K voprosu o kharaktere vengerskoy ekspansii v XIII veke [To the question of the nature of Hungarian expansion in the 13th century] (in Russian). *Magyarok es szlavok*. Szeged, 1993. S. 329–336.
94. Font M. Vengry na Rusi v XI–XIII vv. [Hungarians in Rus' in the XI–XIII centuries] (in Russian). *A sie yeho srieblo: zb. pr. na poshanu chl.-kor. NAN Ukrainy M. F. Kotliara z nahody yoho 70-richchia*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2002. S. 89–98.
95. Font M. Galych u politytsi dynastii Arpadiv [Galich in the politics of the Arpad dynasty] (in Ukrainian). *Galych: zb. nauk. pr. Vyp. 1* / za red. M. Voloshchuka. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2016. S. 201–207.
96. Florovskiy A. V. Chekhi i vostochnye slavyane: Ocherki po istorii cheshsko-russkikh otnosheniy (X–XVIII vv.): v 2 t. [Czechs and Eastern Slavs: Essays on the history of Czech-Russian relations (X–XVIII centuries): in 2 vols.] (in Russian). Praha: Slovansky ustav, 1935. (Prace Slovenskeho ustavu v Praze; Sv. 13, 20). T. 1. 527 s.
97. Hardi Đ. Naslednici Kijeva između kraljevske krune i tatarskog jarma: studija o državno-pravnom položaju Galičke i Galičko-Volinske kneževine do 1264. godine: monografije [The successors of Kiev between the crown and the Tartar yoke: a study on state-legal position Galician

and Galician-Volyn principality to the year 1264: a monograph] (in Serbian). Novi Sad: MBM plas, 2002. 239 s.

98. Khrustalev D. G. Rus': ot nashestviya do «iga» (30–40-e gg. XIII v.). [Rus': from the invasion to the “yoke” (30–40s of the 13th century)] (in Russian). St. Petersburg: Yevraziya, 2004. 320 s.

99. Chubatyi M. Zakhidna Ukraina i Rym u XIII vitsi u svoikh zmahanniakh do tserkovnoi unii [Western Ukraine and Rome in the 13th century in their competitions for church union] (in Ukrainian). *Zapysky NTSh*. Lviv: NTSh, 1917. T. 123/124. S. 1–108.

100. Sharanevich I. I. Istoriya Galitsko-Volodimirskoy Rusi. Ot naydavneyshikh vremen do roku 1453. [History of Galician-Volodimir Rus'. From the most recent times to rock 1453] (in Russian). Lvov: Tip. Stavropig. in-ta, 1863. 462 s.

УДК 94(477.54/.62):[378.147.091.39:930]:37.091.64

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-28-02

**ДО ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ РОЗВІДОК
Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА В СУЧАСНІЙ НАВЧАЛЬНІЙ ЛІТЕРАТУРІ З
ІСТОРІЇ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ**

В. І. Танцюра

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
vasilytancura@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0097-6471>

У статті висвітлюється роль і значення історичних творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка при викладанні обов'язкових курсів та дисциплін по вибору студентів з Історії Слобідської України у вищій школі. Метою статті є висвітлення інформаційного потенціалу творів письменника на історичну тематику, привернення уваги науковців та освітян до його спадщини. Доводиться, що найбільший інформативний потенціал мають такі твори письменника, як «О слободских полках», «Основание Харькова. Старинное предание», «О Харькове и уездных городах Харьковской губернии», «Украинцы». Доробок письменника став вагомим внеском в дослідження історії регіону. Зібрані та оприлюднені ним дані знайшли підтвердження в історичних дослідженнях наступних років, а частина інформації є унікальною і слугує чи не єдиним джерелом з деяких питань. Його твори насичені як статистичним матеріалом, так і емоційними замальовками, спробами передати особливості повсякденного життя, мови, психології поведінки жителів регіону. Тож потенціал для використання його творів в навчальній літературі, а отже в рамках курсів з регіональної та української історії залишається доволі значним. Історики, по-перше, мають акцентувати увагу на тому, які свідчення є унікальними, єдиним джерелом інформації. По-друге, використання майстерних описів із творів письменника дозволить зробити більш яскравим та емоційно насиченим виклад питань політичної, соціально-економічної та культурної історії регіону. По-третє, ми вважаємо, що надаючи їм характеристику в навчальній літературі, використовуючи твори письменника на семінарських заняттях та лекціях, необхідно докладно пояснювати специфіку тих фрагментів текстів, які містять характеристику національних особливостей українців, слобожан, малоросіян, наявність прихильних до Росії оцінок тощо через призму самоідентифікації населення регіону та всіх українських земель з метою показати її еволюцію в ХІХ-ХХ століттях.

Ключові слова: Слобідська Україна, козацтво, козацькі полки, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко.

В статье освещается роль и значение исторических произведений Г. Ф. Квитки-Основьяненко при преподавании обязательных курсов и дисциплин по выбору студентов по истории Слободской Украины в высшей школе. Целью статьи является освещение информационного потенциала произведений писателя на историческую тематику, привлечение внимания ученых и педагогов к его наследию. Доказывается, что наибольший информативный потенциал имеют такие произведения писателя, как «О слободских полках», «Основание Харькова. Старинное предание», «О Харькове и уездных городах Харьковской губернии», «Украинцы». Наследие писателя стало весомым вкладом в исследование истории региона. Собранные и обнародованные им данные нашли подтверждение в исторических исследованиях последующих лет, а часть информации является уникальной и служит едва ли не единственным источником по некоторым вопросам. Его произведения насыщены как статистическим материалом, так и эмоциональными зарисовками, попытками передать особенности повседневной жизни, языка, психологии поведения жителей региона. Поэтому потенциал для использования его

произведений в учебной литературе, а, следовательно, в рамках курсов по региональной и украинской истории остается довольно значительным. Историки, во-первых, должны акцентировать внимание на том, какие свидетельства являются уникальными, единственным источником информации. Во-вторых, использование мастерских описаний из произведений писателя позволит сделать более ярким и эмоционально насыщенным изложение вопросов политической, социально-экономической и культурной истории региона. В-третьих, мы считаем, что характеризуя их в учебной литературе, используя произведения писателя на семинарских занятиях и лекциях, необходимо подробно объяснять специфику тех фрагментов текстов, содержащих описания национальных особенностей украинцев, слобожан, малороссов, наличие благосклонных к России оценок и т.п. через призму самоидентификации населения региона и всех украинских земель с целью показать ее эволюцию в XIX-XX веках.

Ключевые слова: Слободская Украина, казачество, казацкие полки, Г. Ф. Квитка-Основьяненко.

The article highlights the role and significance of the historical works of G.F. Kvitka-Osnovyanyenko in teaching compulsory courses and disciplines for the choice of students on the history of Sloboda Ukraine in higher education. The aim of the article is to highlight the information potential of the writer's works on historical subjects, attracting the attention of scientists and teachers to his legacy. It is proved that the most informative potential is possessed by such works of the writer as "On the Slobodskiy Regiments", "The Foundation of Kharkov. Ancient tradition", "About Kharkov and district cities of the Kharkov province", "Ukrainians". The writer's heritage has become a significant contribution to the study of the history of the region. The data collected and published by him were confirmed in historical studies of the following years, and some of the information is unique and almost serves as the only source on some issues. His works are saturated with both statistical materials and emotional sketches, attempts to convey the features of everyday life, language, psychology of behavior of the region's inhabitants. Therefore, the potential for the use of his works in educational literature, and therefore in the framework of courses on regional and Ukrainian history, remains quite significant. Historians, firstly, have an emphasis on which evidence is unique, the only source of information. Secondly, the use of masterful descriptions from the writer's works will make it possible to make the presentation of questions of the political, socio-economic and cultural history of the region more vivid and emotionally rich. Thirdly, we believe that providing them with a characterization in the educational literature, using the writer's works at seminars and lectures, it is necessary to explain in detail the specifics of those fragments of texts containing the characteristics of Ukrainians, Slobozhans, Malorossovs national peculiarities, the presence of evaluations committed to Russia, etc. through the prism of self-identification of the population of the region and all Ukrainians lands in order to show its evolution in the XIX-XX centuries.

Keywords: Slobidska Ukraine, Cossacks, Cossack regiments, G. F. Kvitka-Osnovyanyenko.

Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко посідає поважне місце в історії української культури. Він вважається засновником такого літературного жанру, як українська повість, одним з репрезентантів українського національно-культурного відродження першої половини XIX ст., впливовим представником громадсько-політичного істеблїшменту Слобідської України. В літературознавстві його життя та творчість досліджені доволі ґрунтовно. Але в історичних працях, зокрема навчально-методичній літературі, його творчості приділяється значно менше уваги. Видатний український історик Д. І. Багалій в славнозвісній праці «Історія Слобідської України» неодноразово звертався до творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка [1, с. 26, 212, 223-224, 287, 290-291, 294, 296-298]. Але в сучасній навчальній літературі з історії краю, зокрема посібнику з народознавства «Рідний край» присутні лише короткі згадки про письменника і громадсько-культурного діяча [6, с. 82, 282-284]. Кафедрою українознавства Харківського національного університету імені

В. Н. Каразіна зроблено спробу виправити ситуацію. У 2016 р. видано цілий комплекс навчально-методичних видань з історії краю, який включає навчальний посібник В. І. Танцюри та О. О. Пересади «Історія Слобідської України» [7], підручник Д. М. Чорного «Історія Слобідської України» [8] та хрестоматію «Історія Слобідської України» [2], в яких міститься матеріал про письменника, зокрема привернуто увагу до його творів, що мають значення як історичні джерела для студіювання історії регіону, міста Харкова [2, с. 76-79; 7, с. 10, 102-104]. Проте ми вважаємо, що висвітлення ролі і значення історичних творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка потребує на більш широке представлення в навчальній літературі та при викладанні обов'язкових курсів та дисциплін по вибору студентів у вищій школі. Тому метою нашої статті є висвітлення інформаційного потенціалу творів письменника на історичну тематику, привернення уваги науковців та освітян до його спадщини.

Перші історичні твори «Краткое историческое сведение о Харьковской губернии», «О Харькове и уездных городах Харьковской губернии», «О Харькове и городах Харьковской губернии» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка друкувалися у додатках до газети «Харьковские губернские ведомости» у 1838 р., а згодом передруковувались у журналах «Современник», «Отечественные записки» за підписом Грыцько Основьяненко [4, с. 447, 547-550; 5]. Широко доступною творчість видатного слобожанського письменника почала ставати після появи 1956 р. шеститомного зібрання творів. У 1970 р. вийшов друком 7-й том з восьмитомного зібрання творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (1968–1970 рр.) видавництва «Дніпро» (м. Київ) з назвою «Історичні твори», який містив статті «Головатий», «О слободских полках», «История театра в Харькове», «Предания о Гаркуше», «Основание Харькова. Старинное предание», «1812 год в провинции», «Татарские набеги. Выдержки из памяти» [3, с. 7-34, 35-60, 61-77, 78-169, 170-214, 215-336]. 1978-1981 рр. було надрукувало семитомне зібрання творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, 7-й том якого мав назву «Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи». У ньому було вміщено твори «Головатий», «О слободских полках», «О Харькове и уездных городах Харьковской губернии», «Украинцы», «История театра в Харькове», «Народные воспоминания, когда и для чего поставлены пушки в Харькове близ дома дворянского собрания». Частина творів письменника були надруковані у 6 томі «Зібрання творів» [4, с. 542-544]. У своїх творах, які з точки зору критеріїв ХІХ ст. мали дослідницький характер, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, порушив декілька важливих тем: масштаби і напрямки заселення території регіону, організація управління територією, поділ на соціальні групи (верстви), національний характер та побут слобожан.

Так, у творі «О слободских полках» Г. Ф. Квітка-Основ'яненко чітко підкреслював, що необхідність постійно перебувати на порубіжжі в умовах військової небезпеки і властивий українському народу войовничий дух були причиною згуртування поселенців спочатку в загони, а по мірі збільшення кількості поселенців – у цілі полки. Слободи Харків, Суми й Охтирка за своїми місцями зробилися полковими й розпочали іменуватися містами, а від них ці полки назвалися: Харківський, Сумський й Охтирський [4, с. 32].

Він наводить докладні дані щодо складу полків. Так, Харківський полк включав полкове місто Харків, що розташовувалось між річками Харковом і Лопанню, та низку селищ: Липці – біля р. Липці, Деркачі – на р. Лопань, Ольшане – біля р. Ольшаної, що вливалася в р. Уди. Валки – у верхів'я р. Можі (бас. Дону), Мерефа – біля р. Мерефи, яка упадає в р. Мажу, Соколов – біля р. Можі, Хотомля та Мартове – обидва біля р. Донець, Вовчі Води – біля р. Вовчі Води (нині р. Вовча), що упадає в р. Донець, Печеніги й Мохнач – біля р. Донець, Зміїв – між рр. Мжею й Дінцем, Лиман – біля о. Лиман, Андріївка – біля потоку з о. Лиман в р. Балаклійку, Балаклія – біля р. Балаклійка, Савинці – біля р. Донець, Сеньків – біля р. Оскіл, Співаківка – біля р. Співаківки, яка упадає в р. Донець, Куп'янка – біля р. Оскіл, Царборисів (за часів спустошення фортеці зайнятий новими поселенцями) – біля Осколу. Тор – на р. Торці, яка упадає в р. Донець [4, с. 32-33].

Сумський полк сформувався навколо міста Суми – біля р. Псел. Селища цього полку склали: Недригайлів – біля верхів'я р. Сула, Білопілля – біля рр. Вира й Крига, Лебедин – біля р. Омшанки й о. Лебедине, Пена, Миропілля, Краснопілля, Межиріч, Ворожба, Суджа –

на малих річках. Охтирський полк складався із полкового міста Охтирка, недалеко від р. Ворскла. Письменник називає такі селища того полку: Мурафа – на р. Мерчик, Богодухів, Калантаєв, Красний Кут, Рублівка – всі на р. Мерля, Котельва – біля р. Котельва, Коломак – у верхів'я р. Коломак, що впадає в р. Ворскла [4, с. 33]. У наступній історичній статті «Про міста Харківської губернії» письменник розповідає про окремі населені пункти, зокрема Лебедин, Богодухів, Краснокутськ, Валки, Зміїв, Вовчанськ, Куп'янськ, Старобільськ [4, с. 73-83].

Відаючи належне Слобідським полкам, історико-політологічний аналіз їхнього виникнення й існування Г. Ф. Квітка-Основ'яненко здійснює дещо схематично. Він вважає, що поселенці цих полків – з українців, справжніх поляків і навіть чужоземних народів – прийняли назву козаків. А оскільки перші з них були вихідці з повіту Черкаського, староства Чигиринського, що перебувало під владою польською, то взагалі всі жителі цих слобідських полків стали йменуватися, на відміну від малоросіян, поляків й інших, «черкасами», складаючи ніби особливий народ. Тому назва «черкас», яку вони присвоїли, вважає Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, згадується в грамотах, у свій час цим полкам дарованих, а потім й в узаконенні державному [4, с. 33-34]. У розділі даного твору, який називається «Управління слобідських полків», автор підкреслює, що в цих полках із самого виникнення була уведена кінна служба, а тому кіннотники, кавалеристи називалися козаками: «Невластиво, мовляв, було пішого воїна називати козаком» [4, с. 34].

Основним завданням в управлінні слобідських полків Г. Ф. Квітка-Основ'яненко вважав визначення чіткого штатного розкладу. Ось основні його положення, які увійшли до класики історичних праць із історії регіону і не піддаються сумніву: полковник обирався на загальних зборах усіх чиновників у полку; полковий обозний керував полковою артилерією; полковий суддя виконував справи судові, затвердження яких завжди залежало від полковника; полковий осавул приводив до виконання накази полковника воїнської частини; полковий хорунжий у поході мав у своїй охороні полковий прапор; полковий писар у полковій ратуші виконував секретарську посаду. У кожній сотні були отамани, осавули, хорунжі й писарі [4, с. 34].

У кожному полку жителі були розділені на три групи: сімейства, з яких усі здібні поступали на звільнені місця в рядові козаки; сімейства компанійців або підпомічників, які повинні були козакам у всьому допомагати, а тим, хто виступав у похід, забезпечувати провізію; сімейства, які не входили в перші розряди, залишались мешкати на землях, які поступали на володіння полковників і старшин, і були названі власницькими підданими [4, с. 35].

Входження полків до Московської держави Г. Ф. Квітка-Основ'яненко змальовує таким чином: у цілому полковники цих «Слобідських українських козацьких полків» оголосили прикордонним великоросійським боярам і воєводам про вступ їх у підданство й службу «його царської величності з обов'язком захищати великоросійські області й міста від нападу противників» [3, с. 41-42; 4, с. 35]. Послугуючись термінологією вірнопідданого імперії, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко підкреслює, що новим полкам була «об'явлена милість царської величності з надією, що й далі вони будуть нею наділені» [3, с. 42]. Деяка захопленість царською владою знайшла місце у Г. Ф. Квітки-Основ'яненка в розділах його праці «Про слобідські полки». Ось один з них: «Постійна вірність до престолу», де йдеться про те, що слобожани, щасливі під батьківським правлінням Росії, ніяк не проявляли клопіт про колишню свою батьківщину, Малоросію, й при всіх інших тоді в ній переворотках не приймали ніякої участі, маючи одну мету перебувати вірними благодійним їм правлінням [3, с. 42-43]. У розділі «Милості царів до слобідських полків» автор розповідає про добрі стосунки царя Олексія Михайловича, які знайшли відображення в «жалованих» грамотах, виданих 23 квітня 1669 року. Перший харківський полковник Григорій Донець, користуючись грамотою Московського розряду (зауважимо, тут мова йшла про Розрядний приказ або Великий Московський Розряд) (17 лютого 1688 року), створює четверте полкове місто Ізюм. Від Харківського полку було зараховано до цього полку селища Печеніги,

Мохнач, Зміїв, Лиман, Андріївка, Балаклія, Савинці, Сеньків, Співаковка, Куп'янка, Цареборисів й Тор [3, с. 43-45].

У наступному розділі «Переміни в Слобідських полках» Г. Ф. Квітка-Основ'яненко наводить інформацію про «Комісію утворення Слобідських полків» на чолі з генерал-ад'ютантом О. С. Шаховським та називає головні рішення влади: призначення в слобідських полках бригадного командира, що завідує всіма п'ятьма полками; полковники цих полків були зрівняні з армійськими прем'єр-майорами; полкові ратуші були перейменовані в канцелярії й зрівняні з провінціальними; в тих канцеляриях полковник головував тоді, коли був відсутній похід; полковим же – обозним, судьям, ротмістрам, осавулам – бути членами канцелярії, а писарям – займати посаду секретарську; при кожній полковій канцелярії затверджувалися кріпосні контори; колишнє право займати землі й інші угіддя було заборонено; при Охтирській полковій канцелярії кожного року оформляти дистрикт (відомість) про приріст і зменшення людей; з слобідських полків обирались військовослужбовці – козаки до складу драгунського полку; установлювалися в полкових канцеляриях полкові прапори й печатки із зображенням державного герба. [3, с. 50-51]. Із цього переліку випливає дуже короткий висновок – юридичні права Слобідських полків поступово згасувалися. Тому не випадково, на думку автора, 28 липня 1765 року, Катерина II своїм розпорядженням припинила існування Слобідських полків. Козацька служба, яка проіснувала більше ста років, закінчилась. Козацькі полки було перетворено в регулярні гусарські й залучено до складу російської армії. Формально за ними залишилися кольори мундирів колишніх козацьких полків, як-то: Харківський – жовтий, Сумський – світло-синій, Охтирський – зелений, Ізюмський – червоний й Острозький – червоно-помаранчевий [3, с. 58].

Наступний найбільш відомий історичний твір Г. Ф. Квітки-Основ'яненка – це розгорнуте оповідання «Про Харків і повітові міста Харківської губернії». Г. Ф. Квітка-Основ'яненко в деталях розповідає про те, що місто Харків, розміщене на підвищеному косогорі при стіканні річок Харкова й Лопані. Географічна його широта: 49 градусів 59 хвилин і 43 секунди; довгота ж, враховуючи від меридіана через Ферро, 53 градуси й 15 хвилин. Важливе місце в його творі надається опису міського простору та залюдненню окремих місцевостей. Так, приміром, зазначається, що за річкою Нетіч містився будинок полковника Івана Григоровича Квітки. При будинку було село, яке називалося Маньківським, в якому нараховувалося 80 осіб. Під час епідемії чуми в Харкові все це село вимирило два рази [4, с. 53-54].

Значну увагу автор і надалі приділяє опису міського простору Харкова та особливостям його формування. Зокрема, після відкриття харківського намісництва 1780 року виникли муровані будівлі в так званому місті або фортеці, обведеної двома земляними, тоді вже застарілими ровами. Будинки було обмазано ззовні глиною з набивкою цегли й побілені крейдою. Церков було всього 11, будинків приватних – 1532, жильців усіх станів обох статей – 10743 душі (5338 чоловіків і 5405 жінок) [4, с. 54-55]. Частина свідчень Г. Квітки-Основ'яненка мають мемуарний характер, а також дотичні до напрямку, який сьогодні називають «усною історією», зокрема про те, що 1837 року муровані будинки городян мали дахи зеленого кольору, а громадські («публичные здания») будинки, як кам'яні, так і дерев'яні, пофарбовані у червоний колір, надавали місту винятково привабливий вигляд [4, с. 55]. Велике значення надає автор опису ділової активності в місті, зокрема під час ярмарків, яких було чотири: Хрещенський, Троїцький, Успенський і Покровський. Народу на ярмарок стікалося в місто до 35 тисяч людей [4, с. 55-56].

Із великим задоволенням Г. Квітка-Основ'яненко далі розповідає про те, що в Харкові нараховувалося 16 цехів із 1620 ремісниками [4, с. 57-58]. Особливу увагу він звертає на діяльність Харківського духовного колегіуму й утворення при ньому бібліотеки, в якій на той час нараховувалося до трьох тисяч примірників різними мовами [4, с. 58-62]. Але найважливіша подія в галузі освіти в регіоні, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко вважає, відбулася 1802 року, коли на загальних зборах усього дворянства Слобідсько-Української губернії

В. Н. Каразін запропонував на розгляд питання про утворення Харківського університету. Ця думка була всіма зборами одностайно прийнята й було запропоновано від маєтку кожного поміщика внести призначену частину у визначений термін, що складало суму 400 тис. рублів. Дворянство зобов'язало В. Н. Каразіна «повернуть к подножию престола назначение своё и испросить утверждения на учреждение в Харькове сего высшего училища». Імператор Олександр I, пише Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, «в уважение патриотического приношения Слободско-Украинского дворянства, повелел учредить в Харькове императорский университет, который и открыт с приличным торжеством 17 генваря 1805 года» [4, с. 63-64]. У своєму творі Г. Квітка-Основ'яненко ретельно перераховує склад працюючих в університеті по навчальній та адміністративній частині, називає чисельність студентів станом на 1836–1837 академічний рік: казеннокоштных – 48, за власний кошт – 251 [4, с. 63]. Автор підкреслює, що університет було достатньо оснащено бібліотекою й різними кабінетами, з яких фізичний і мінеральний належали до числа перших у Росії і безпосередньо могли йти за кабінетами імператорської Академії наук [4, с. 63-64].

У невеликій за обсягом статті «Українці» [3, с. 84-88] автор підкреслював, що народи, які заселили Харківську губернію, у переважній більшості були українці й мали з малоросіянами одну мову й однакові звичаї, але з часом тутешні поселення значно відсторонилися від них до помітної різниці з деяких причин. Будучи підпорядковані одному уряду з внутрішніми місцями Росії, одним і тим же законам, вони більше злилися з загальною рисою російського народу, одним і тим же законам, аніж малоросіяни, які довго мали свого гетьмана, особливо судове право. З часом на території Слобідських полків поселилося багато великоросіян, що призвело до змішання різних націй, появленню особливого характеру народу.

Слобожанин, за характеристикою Г. Квітки-Основ'яненка, поданий романтичному дусі, цілком притаманному тій добі, охайний, чепурний, гостинний, щиросердно чемний, чесний у виконанні умов або й обіцянок, щиро судить і про інших, і тому швидше буде обманутим, ніж придумас обманути. Без влади й начальства не може перебувати, чекає на розпоряджень і виконує їх не ухиляючись, з користі не принижується, прагне до пізнання [4, с. 84]. Українець любить музику й має до неї здібності, також у нього є здібності до мистецтва [4, с. 85].

Г. Квітка-Основ'яненко констатує, що одяг усіх взагалі жителів Харківської губернії, проти первісного, зовсім змінився. Чоловіки, які служили в полках, мали одяг козацький або національний малоросійський: широкі шаровари, полукаптани, підперезані на талії пасом; зверху черкеска з відкидними рукавами, шапка висока з баранячих смушок, з суконним кольоровим верхом, за поясом на ланцюжку ніж і при пасі ж на портупей шабля. Із переформуванням козаків у гусари змінилися в полках мундири. У простого народу чоловіки зберегли попередній одяг: свиту з сукна або сіряк, виключаючи тих, хто мешкав у Харкові й тих, хто вийшов у відповідності за своїм станом у купці або міщани.

Таким чином, доробок письменника став вагомим внеском в дослідження історії нашого регіону. Зібрані та оприлюднені ним дані знайшли підтвердження в історичних дослідженнях наступних років, а частина інформації є унікальною і слугує чи не єдиним джерелом з тих чи інших питань. Його твори насичені як статистичним матеріалом, так і емоційними замальовками, спробами передати особливості психології поведінки жителів регіону. Найбільший інформативний потенціал мають такі твори письменника, як «О слободских полках», «Основание Харькова. Старинное предание», «О Харькове и уездных городах Харьковской губернии», «Украинцы». Можливості для використання його творів в навчальній літературі, а отже в рамках курсів з регіональної та української історії, зокрема міжфакультетських за вибором студентів, залишаються доволі значними. Історики, по-перше, мають акцентувати увагу на тому, які свідчення є унікальними, єдиним джерелом інформації. По-друге, використання майстерних описів із творів письменника дозволить зробити більш яскравим та емоційно насиченим виклад питань політичної, соціально-економічної та культурної історії регіону. По-третє, ми вважаємо, що надаючи їм

характеристику в навчальній літературі, використовуючи твори письменника на семінарських заняттях та лекціях, необхідно докладно пояснювати специфіку тих фрагментів текстів, які містять характеристику національних особливостей українців, слобожан, малоросіян, наявність прихильних до Московської держави, Росії оцінок тощо через призму самоідентифікації населення регіону та всіх українських земель з метою показати її еволюцію в XIX-XX століттях.

Література

1. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Д.І. Багалій ; передм. та ком. В.Л. Маслійчук ; упоряд. О.О. Савчук. Х : Видавець Олександр Савчук, 2019. 400 с.
2. Історія Слобідської України : хрестоматія / уклад. Д. М. Чорний. Х.: Видавець Олександр Савчук, 2016. 244 с.
3. Квітка-Основ'яненко Гр. Твори: у 8 т. К.: Дніпро, 1970. Т.7. Історичні твори. 418 с.
4. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів: у 7 т. К.: Наук. думка, 1981. Т.7. Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. 567 с.
5. О слободских полках // Современник. Т. XVII, кн.1, отд. «Русская история». 1840. С. 61-104.
6. Рідний край: Навч. посібник з народознавства. Х.: Основа, 1994. 582 с.
7. Танцюра В.І., Пересада О.О. Історія Слобідської України: навчальний посібник. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. 304 с.
8. Чорний Д.М. Історія Слобідської України : підручник. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. 264 с.

References

1. Bagaliy D. Istoriiia Slobodskoy Ukrainy [History of Slobodskoy Ukraine] (in Ukrainian). Kharkiv: Olexandr Savchuk. 2019. 400 s.
2. Istoriiia Slobodskoy Ukrainy [History of Slobodskoy Ukraine] (in Ukrainian). Olexander Savchuk, 2016. 244 s.
3. G.F. Kvitka-Osnovyanenko. Gr. Tvory: u 8 tomach [G.F. Kvitka-Osnovyanenko. Artworks in 8 volumes] (in Ukrainian). Kyiv: Dnipro; Istoruchni tvory T.7, 1970. 418 s.
4. G.F. Kvitka-Osnovyanenko. Zibraniia tvoriv u 7 tomach [G.F. Kvitka-Osnovyanenko. Collected Works in 7 volumes] (in Ukrainian). Kyiv: Naukova dumka; Istoruchni, etnographichni, literaturno-publicistichni statti, lystu T. 7, 1981. 567 s.
5. O slobodskich polkach [About Slobodskich regiments] (in Russian). *Sovremennik*. Russian History. T. XVII. 1840. S. 61-104
6. Ridniy kray [Native Land] (in Ukrainian) Textbook. Kharkiv: Osнова; 1994. 582 s.
7. Tantsyura V.I., Peresada O.O. Istoriiia Slobodskoy Ukrainy [History of Slobodskoy Ukraine] (in Ukrainian) Textbook. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 2016. 304 s.
8. Chorni D. Istoriiia Slobodskoy Ukrainy [History of Slobodskoy Ukraine] (in Ukrainian) Textbook. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 2016. 264 s.

ХАРКІВ У ПЕРІОД МІЖВЛАДДЯ: ПІДТРИМАННЯ ПРАВОПОРЯДКУ В МІСТІ НАПРИКІНЦІ 1918 РОКУ.

В. П. Потоцький

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
v.pototsky@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0002-6322-3581>

У статті розглядається ситуація, що склалася у місті Харків наприкінці 1918 року. В цей час Україна переживала завершення чергового історичного етапу, готуючись до нових, більш буремних і трагічних подій. З території держави евакуювалися німецькі війська, які були гарантими її безпеки на протязі останніх десяти місяців, спалахнуло народне повстання проти гетьмана Павла Скоропадського, йшло повільне становлення республіканських органів влади, що визнавали Директорію, помітно активізувалися місцеві більшовики та інші угруповання лівого характеру. Всі ці сили в грудні 1918 року були представлені в губернському Харкові. Деякі з них, як наприклад германське командування та гетьманська варта, намагалися організовано передати владу своїм наступникам. Інші, навпаки, намагалися якомога скоріше дістатися до керма. Це багатовладдя затягнулося приблизно на місяць, що став для мешканців міста справжнім випробуванням. Харків'яни намагалися розібратися у калейдоскопі швидких політичних змін, розмаїтті наказів та декретів, хитросплетінні офіційної інформації та вуличних чуток. Між тим, кримінальна ситуація ставала все більш загрозливою: у сільських повітах лютували банди мародерів, а в самому Харкові все частіше лунали постріли. У другій половині грудня пограбування міських крамниць набуло вражаючих масштабів. В цей час охороною правопорядку займаються одразу декілька впливових сил: німецька комендатура, гетьманська варта, вояки Директорії та соціалістичні дружини. Проте всі їхні зусилля не давали бажаного результату, й звичайні харків'яни змушені були організовувати загони самооборони для захисту власних домівок. Кульмінацією безвладдя у місті стало більшовицьке повстання 1-2 січня 1919, в наслідок якого Харків захопили збройні загони червоних.

Ключові слова: Харків, революція, УНР, гетьман Скоропадський, більшовики.

В статье рассматривается ситуация, сложившаяся в городе Харькове в конце 1918 года. В это время Украина переживала завершение очередного исторического этапа, готовясь к новым, более бурным и трагическим событиям. С территории государства эвакуировались немецкие войска, которые были гарантими его безопасности на протяжении последних десяти месяцев, вспыхнуло народное восстание против гетмана Павла Скоропадского, шло медленное становление республиканских органов власти, признававших Директорию, заметно активизировались местные большевики и другие группировки левого характера. Все эти силы в декабре 1918 года были представлены в губернском Харькове. Некоторые из них, например, германское командование и гетманская стража, пытались организованно передать власть своим преемникам. Другие, наоборот, старались как можно скорее добраться до рычагов управления. Это многовластие затянулось примерно на месяц, который стал для жителей города настоящим испытанием. Харьковчане пытались разобратся в калейдоскопе политических перемен, разнообразии приказов и декретов, хитросплетении официальной информации и уличных слухов. Между тем, криминальная ситуация становилась все более угрожающей: в сельских уездах свирепствовали банды мародеров, а в самом Харькове все чаще раздавались выстрелы. Во второй половине декабря ограбления городских магазинов и лавок приобрело впечатляющие масштабы. В это время охраной правопорядка занимаются сразу несколько влиятельных

сил: немецкая комендатура, гетманская стража, бойцы Директории и социалистические дружины. Однако все их усилия не давали желаемого результата, и обычные харьковчане вынуждены были организовывать отряды самообороны для защиты собственных жилищ. Кульминацией безвластия в городе стало большевистское восстание 1-2 января 1919 года, в результате которого Харьков захватили вооружённые отряды Красной армии.

Ключевые слова: Харьков, революция, УНР, гетман Скоропадский, большевики.

The article deals with the situation in the city of Kharkiv at the end of 1918. At this time, Ukraine was experiencing the completion of one more historical stage, preparing for new, more turbulent and tragic events. German troops which have been the guarantors of security of the state over the past ten months were evacuated from its territory, a popular uprising broke out against the hetman Pavlo Skoropadsky, the republican authorities that recognized the Directory were forming slowly, local Bolsheviks and other left-wing groups were getting noticeably more active. In December 1918 all these forces were represented in the provincial Kharkiv. Some of them, for example, the German command and the hetman's guard, tried to transfer power to their successors in an organized manner. Others, on the contrary, tried to get to the controls as soon as possible. This multi-power lasted about a month, which became a real ordeal for the inhabitants of the city. Kharkovites tried to figure out a kaleidoscope of political developments, a variety of orders and decrees, the intricacies of official information and street rumors. Meanwhile, the criminal situation became more and more threatening: gangs of looters raged in rural districts, and shots were fired more often in Kharkiv itself. In the second half of December, the number of the city shops robberies became impressive. At that time, several influential forces were engaged in law enforcement: the German commandant's office, the hetman's guard, Directory fighters and socialist squads. However, all their efforts did not give the desired result, and ordinary Kharkovites were forced to organize self-defense units to protect their own homes. The culmination of anarchy in the city was the Bolshevik uprising on January 1–2, 1919, as a result of which Kharkiv was captured by armed units of the Red Army.

Keywords: Kharkiv, revolution, UNR, hetman Skoropadsky, Bolsheviks.

Історія міського повсякдення в умовах великих військових конфліктів, на жаль, не так часто привертає увагу сучасних дослідників. Тут, безперечно, варто згадати роботи українських істориків Т. Ю. Герасимова [5], О. Овсяк [14], Д. М. Чорного [26, 27], які розглядали проблеми, пов'язані з побутом міського населення під час двох світових війн. Однак тематика Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. в контексті її впливу на повсякдення містян все ще не набула достатнього висвітлення в історіографії. Особливо це стосується найбільш «темних» періодів – часів міжвладдя, коли багатьом міським інституціям, що відповідали за життєдіяльність великого міста, загрожував справжній функціональний параліч. Саме одному з таких етапів в історії Харкова й присвячується дана розвідка.

Протягом останніх двох тижнів 1918 року політична ситуація в Харкові змінювалася з вражаючою швидкістю, що, в свою чергу, призводило до помітного погіршення кримінальної обстановки. Ця ситуація була пов'язана, в тому числі, з існуючим у місті багатовладдям. Фактично в цей час реальна влада в Харкові належала кільком впливовим «гравцям», що мали силовий ресурс для її здійснення.

Це, в першу чергу, представники Директорії в особі новопризначеного комісара Сергія Тимошенко й командувача I Запорізьким корпусом отамана Петра Болбочана. При цьому слід зауважити, що Харківщина знаходилася на периферії протигетьманського повстання, тому тут сили УНР спочатку були нечисленними. Згодом, коли їхня присутність значно зросла, республіканські війська займалися, головним чином, боротьбою з армією більшовиків, що стрімко захоплювала регіон, мало турбуючись про тиловий Харків.

На владу у місті, крім петлюрівців, серйозно претендувало й місцеве самоврядування, представлене міською думою та управою. Ці структури підпорядкували собі деморалізовані

підрозділи колишньої гетьманської варти (тепер просто варти) й намагалися силами харківців організувати щось на зразок самооборони. Третьою дуже впливовою силою в Харкові все ще залишалися німці. Навіть у другій половині грудня 1918 року германська армія не покинула губернський центр Слобожанщини, й, не зважаючи на активність солдатських комітетів, зберігала дисципліну та боєздатність. У місті як і раніше діяла німецька комендатура та інколи ходили німецькі патрулі.

Іншим центром сили у Харкові традиційно стали політичні організації лівого напрямку, що створили свої соціалістичні дружини, відмовившись підпорядковувати їх міській управі. Вони не відігравали помітної ролі в системі підтримання правопорядку, але все ж таки діяли відкрито, в тому числі патрулюючи вночі міські вулиці.

Ще однією потенційно могутньою силою міг стати офіцерський загін, сформований у Харкові на початку антигетьманського повстання для захисту існуючої влади. Вони так і не встигли взяти участі у значних боях і тепер зберігали озброєний нейтралітет, чекаючи на розвиток подальших подій. В сутності, всі існуючі в Харкові сили демонстрували нейтралітет один до одного, однак, звичайно, не обходилося й без ексцесів. Тим більше, що ситуація у місті та губернії в цілому за два останні тижні 1918 року змінювалася дуже швидко. Власне динаміка цих змін, що стала яскравою ілюстрацією того неспокойного часу, і є предметом даної розвідки.

12 грудня, за два дні до зречення й втечі гетьмана Скоропадського, у Харкові готувалися до евакуації німецькі збройні частини. Представники німецького командування інформували Губернську земську управу про намір у найближчі дні повністю покинути межі Харківської губернії. У зв'язку з цим німецьке командування наказало звільнити з-під варти арештованих напередодні представників штабу отамана Болбочана, а також повернуло зброю та потяги роззброєним петлюрівським загонам, що стояли в Люботині. Окремі частини германського війська все ще перебували в усіх повітових центрах Харківської губернії, що дозволяло зберігати там відносний спокій. Наприклад, прес-бюро німецької окупаційної адміністрації повідомляло харківців, що завдяки німецькому гарнізону не допущено захоплення Чугуєва невідомими збройними загонами. В той саме час німецькі частини все ще контролювали Білгород (в 4 верстах від якого стояли більшовики), дозволяючи банкам, казначейству й цивільному населенню спішно евакуюватися до Харкова. У самому ж Харкові германська комендатура складала списки німецьких підданих, бажаючих виїхати до Німеччини разом із військом, а воєнні частини розпродавали місцевим мешканцям частину коней та зайвої амуніції [3; 10].

13 грудня містом пройшли чутки про те, що 110 чинам болбочанівського штабу, роззброєним напередодні німцями, було повернуто зброю, а 500 бійцям республіканських військ дозволено повернутися до Харкова за умов неносіння зброї на вулицях міста. Німецьке прес-бюро офіційно не підтвердило цієї інформації, наголошуючи про відповідальність державної варти за порядок на вулицях. Але вже стало ясно, що повстанці Директорії починали потрохи вигравати перший раунд боротьби за Харків [11].

14 грудня на засіданні міської думи обговорювалося питання про охорону міста. Участь у дискусії взяли спеціально запрошені члени губернського земства, робочого центру, селянської спілки та ради 42. Як влучно помітив один із журналістів: «Збираються представники цих установ на нараду та починають сперечатися: хто буде керувати охороною, хто буде охороняти, на чий кошти та від чийого нападу». Представники губернського земства та ради 42 пропонували створити охоронні загоони за аполітичним принципом, проти чого категорично заперечували делегати від робітничого центру. «Що важливіше: обивательське пальто або демократичний лад?» – задавалися питанням представники соціалістичних фракцій Думи й робітничого союзу та наполягали на своєму праві створювати власні озброєні дружини. Питання було перенесено на комісії, а хвиля пограбувань, між тим, стрімко зростала. [25]. Наприклад, за день до думської наради банда з 10 нападників, озброєних наганями та гвинтівками, пограбувала аптекарський магазин С. Барана на вул. Семінарській, забрав звідти 300 тис. крб. [22]. В передмістях кримінальна

ситуація була ще гіршою. Так 15 грудня мешканці Песочина влаштували самосуд над 11 затриманими вартою підозрілими особами. Вартові не змогли завадити бійні, в результаті якої натовп вбив 7 з 11 арештованих. Решта була покалічена [Там само].

18 грудня у Большому театрі Харкова Рада робітничих депутатів провела інтернаціональний мітинг, на якому пропонувалося оголосити загальний страйк аж до встановлення радянської влади у місті. Меншовики пропонували організувати одноденний страйк, але ця пропозиція була відкинута мітингувальниками. Лунали заклики до збройного повстання й допомоги наступаючим червоним частинам. Мітинг було розігнано солдатами Директорії, а 12 його учасників вдалося заарештувати [6].

19 грудня вийшов наказ міської думи про підпорядкування міському самоврядуванню підрозділів державної варті, з перейменуванням їх у міліцію. В цей час значна частина Вовчанського та Куп'янського повітів вже були захоплені більшовиками, а у Харкові намагалися закріпити свою владу представники Директорії. Харківський губернський комісар Сергій Тимошенко та командири військ УНР отамани Панкрат Труба та Понтій Мироненко-Васютинський дали великі інтерв'ю місцевій пресі, до розповіли про скорі прибуття української армії на захист Слобожанщини (говорили про 400 тисячне військо на Правобережній Україні). Вони також попереджали місцеву Раду робітничих депутатів про неможливість підривної діяльності в тилу й погрожували неминучим покаранням. Крім того, отамани звинувачували германське командування у сприянні більшовицькому наступу, запевнювали офіцерські частини у своїй лояльності, закликаючи створити єдиний антибільшовицький фронт, обіцяли охороняти правопорядок у місті силами республіканської армії та не допустити страйку залізничників [13]. Між тим, кримінальна ситуація в місті стрімко погіршувалася. Тільки вдень 19 грудня і лише в центральних районах міста відбулося 9 пограбувань, при чому в одному з них брала участь банда з 10 осіб, озброєних револьверами. Нікого з грабіжників затримати не вдалося [17].

21 грудня міська дума закликала всіх чоловіків Харкова у віці від 18 до 50 років долучатися до охорони міста. Питанням організації та забезпечення цих підрозділів займалася спеціально створена комісія на чолі з Піддубним. В цей самий день до Харкова дійшла звістка про загибель у Вовчанському повіті відомої української вченої О. Я. Єфименко та її дочки. В смерті обох звинувачували невідомих бандитів [1; 6; 12]. Як пізніше стало відомо, протягом 18-20 грудня у Вовчанському повіті було вбито багатьох управлюючих маєтками, а також цілі родини місцевих поміщиків, зокрема Задонських, Вадбольських, двох братів Пассеків та інших [18]. За цих умов численні владні структури видавали взаємовиключаючі розпорядження. Так, наприклад, губернське земство наймало озброєних охоронців для захисту православних монастирів Харківщини від пограбування, міська управа планувала роздавати зброю добровольцям з числа добропорядних громадян, а комісари УНР отримали телеграму з наказом негайно організувати вилучення зброї у цивільного населення з метою передачі її республіканському війську [7].

Ніч з 24 на 25 грудня виявилася чорною для харківців. Зранку на вулицях міста було знайдено 12 тіл звичайних мешканців міста, що стали жертвами нічних пограбувань. Кожного з них було вбито з вогнепальної зброї. Тієї ночі вартові на Нетеченській вулиці вступили у бій з великою групою одягнених у військове одяг осіб, але ті відкрили по стражах порядку шалений вогонь із рушниць та кинули дві бомби. На щастя для вартових ніхто з них не постраждав, але й нападникам вдалося зникнути без будь-яких втрат [19]. Цей випадок приголомшив простих мешканців, які вже боялися виходити з дому не лише ввечері, але й протягом дня.

26 грудня у харківських газетах з'явилося звернення до містян товариша міського голови та керівника міліції Ф. Іваницького. Він закликав усі домоволодіння надати повні списки мешканців-чоловіків у віці від 18 до 43 років для подальшого формування з них загонів самооборони [2; 4]. Однак ці заходи поки що не могли завадити розростанню кримінальної хвилі. Протягом двох ночей з 26 до 28 грудня на вулицях міста було знайдено

ще три тіла з вогнепальними пораненнями [22]. З 28 грудня по 1 січня грабіжники позбавили життя ще 4 харківців, вбитих прямо на вулиці [23].

27 грудня банда з 12 озброєних грабіжників посеред білого дня напала на контору «Поюр» на вул. Рибній. Закривши в одній кімнаті 40 службовців та відвідувачів, бандити забрали з каси 90 тис. крб. [20]. Наступного дня 8 озброєних людей у цивільному пограбували розташовану на вул. Сумській типографію г. Бенгиса, забравши там 86 тис. крб. [21]. Злодії називали себе «анархістами-комуністами» й хизувалися тим, що напад на Рибній вулиці здійснили також вони.

28 грудня стало відомо про чергове відтермінування евакуації германських військ з Харкова через повну нестачу вугілля [8]. В німецькому гарнізоні почало зростати невдоволення. Солдати побоювалися, що після завершення виводу підрозділів із Бахмутського району вони будуть повністю відрізненими від батьківщини [9]. Між тим з Харкова до Миколаєва спеціальним потягом була відправлена вже друга партія іноземців, головним чином французьких, бельгійських та швейцарських громадян і підданих [Там само].

1 січня 1919 року у Харкові розпочався збройний виступ більшовиків, які змогли знайти порозуміння з представниками комітету солдатських депутатів німецького гарнізону. Німці шляхом ультиматуму змусили українські частини полковника Болбочана негайно покинути місто. 2 січня, так і не дочекавшись вугілля для залізничних составів, з Харкова у західному напрямку почали своїм ходом просуватися колони німецьких військ (кавалерія та артилерія) [28]. Невдовзі губернське місто стали покидати й солдати республіканської армії УНР, а слідом за ними комендатури та штаби. Внаслідок цього міська управа поклала обов'язок по охороні на міліцію та дільничні комітети з числа місцевих мешканців [15]. Правда, ці структури вже ні в кого не викликали остраху. Так 2 січня прямо у кав'ярні на Римарській повстанцями чи кримінальними елементами був застрелений сотенний 4-ї ділянки державної варти Таумблїхер, його замісник Фокін зазнав тяжких поранень [23]. Управління 6-ї ділянки державної варти було покинуто службовцями й розгромлено невідомими. Така ж ситуація протягом одного дня спостерігалася у 3-й та 7-й міліцейській ділянці. Нападники скрізь забирали, в тому числі, й вогнепальну зброю. По повітах губернії ситуація виглядала ще більш катастрофічною. Керівник губернської варти Гранковський, всі його замісники, начальники повітових та районних управлінь просто зникли з робочих місць, за їхнім прикладом те ж саме вчинили працівники карного розшуку та рядові міліціонери [16].

Ввечері 2 січня до міської управи прийшло повідомлення від ради солдатських депутатів германського гарнізону про те, що вони до моменту евакуації з Харкова беруть на себе охорону правопорядку в місті. 3 січня спільними зусиллями рештків міліції, німецьких патрулів та соціалістичної дружини вдалося приборкати бунт в'язнів Холодногірської в'язниці, проте кілька карних злочинців все ж таки встигли перелізти через паркан та втекти [24]. Проте це були вже останні спроби зупинити хаос, що невпинно зростає. Озброєні пістолетами, рушницями та гранатами банди відкрито ходили містом. Число пограбувань ніхто не рахував, не кажучи вже про звичайні крадіжки. Приборкати хвилю злочинності вдалося лише більшовикам, чий передові загони ввечері 3 січня увійшли до Харкова.

Література

1. Белокопский И.П. Александра Яковлевна Ефименко. (Некролог). *Новая Россия*, 1918. №12, С.2.
2. В городском самоуправлении. *Новая Россия*, 1918. №15, С.2.
3. В городском самоуправлении. *Новая Россия*, 1918. №3, С.3.
4. Воззвание. *Новая Россия*, 1918. №14, С.3.
5. Герасимов Т.Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. 436 с.
6. Городская хроника. *Новая Россия*, 1918. №10, С.3.

7. Городская хроника. *Новая Россия*, 1918. №13, С.4.
8. Городская хроника. *Новая Россия*, 1918. №16, С.3.
9. Городская хроника. *Новая Россия*, 1918. №17, С.3.
10. Городская хроника. *Новая Россия*, 1918. №3, С.3.
11. Городская хроника. *Новая Россия*, 1918. №4, С.3.
12. Десятова Е. Памяти А. Я. Ефименко. *Новая Россия*, 1918. №12, С.2.
13. О текущем моменте. *Новая Россия*, 1918. №9, С.3.
14. Овсяк О. Життя після окупації; побут киян 1943-1945 рр. К.: Дуліби, 20017, 176 с.
15. Охрана города. *Новая Россия*, 1919. №20, С.3.
16. Охрана города. *Новая Россия*, 1919. №21, С.3.
17. Происшествия. *Новая Россия*, 1918. №10, С.4.
18. Происшествия. *Новая Россия*, 1918. №12, С.4.
19. Происшествия. *Новая Россия*, 1918. №13, С.4.
20. Происшествия. *Новая Россия*, 1918. №15, С.4.
21. Происшествия. *Новая Россия*, 1918. №16, С.4.
22. Происшествия. *Новая Россия*, 1919. №19, С.4.
23. Происшествия. *Новая Россия*, 1919. №20, С.4.
24. Происшествия. *Новая Россия*, 1919. №21, С.4.
25. Тюлин М. Об охране города. *Новая Россия*, 1918. №5, С.4.
26. Чорний Д.М. Велике місто в роки Першої світової війни: повсякденне життя Харкова і харків'ян. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, 2015. Вип. 20. С. 54–59.
27. Черный Д. Харьков в годы Первой мировой войны и революции. *Города империи в годы Великой войны и революции: Сб. статей. СПб.: Нестор-История, 2017. С. 318-248.*
28. Эвакуация учреждений из Харькова. *Новая Россия*, 1919. №20, С.3.

References

1. Belokonskij I.P. Aleksandra Yakovlevna Efimenko. (Nekrolog) (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №12, S.2.
2. V gorodskom samoupravlenii. [In the municipality everything] (in Russian). *Novaya Rossiya*. 1918. №15, S.2.
3. V gorodskom samoupravlenii. [In the municipality everything] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №3, S.3.
4. Vozzvanie. [The appeal] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №14, S.3.
5. Herasymov T.Iu. Mista Pravoberezhnoi Ukrainy i Persha svitova viina: povsiakdenna istoriia [Cities of Right-Bank Ukraine and the First World War: Everyday History] (in Ukrainian). Vinnytsia: TOV «Merkiuri-Podillia», 2017. 436 s.
6. Gorodskaya khronika. [Urban chronicle] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №10, S.3.
7. Gorodskaya khronika. [Urban chronicle] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №13, S.4.
8. Gorodskaya khronika. [Urban chronicle] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №16, S.3.
9. Gorodskaya khronika. [Urban chronicle] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №17, S.3.
10. Gorodskaya khronika. [Urban chronicle] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №3, S.3.
11. Gorodskaya khronika. [Urban chronicle] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №4, S.3.
12. Desyatova E. Pamyati A. Ya. Efimenko. [in memory of A.Y. Efimenko] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №12, S.2.
13. O tekushhem momente. [Details of currently] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №9, S.3.
14. Ovsiuk O. Zhyttia pislia okupatsii; pobut kyian 1943–1945 rr. [Life after occupation: the daily realities of Kyiv's citizens, 1943–1945] (in Ukrainian). К.: Duliby, 20017, 176 s.
15. Okhrana goroda. [Urban security] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1919. №20, S.3.
16. Okhrana goroda. [Urban security] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1919. №21, S.3.
17. Proisshestviya. [Incidents] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №10, S.4.
18. Proisshestviya. [Incidents] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №12, S.4.

19. Proisshestviya. [Incidents] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №13, S.4.
20. Proisshestviya. [Incidents] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №15, S.4.
21. Proisshestviya. [Incidents] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №16, S.4.
22. Proisshestviya. [Incidents] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1919. №19, S.4.
23. Proisshestviya. [Incidents] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1919. №20, S.4.
24. Proisshestviya. [Incidents] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1919. №21, S.4.
25. Tyulin M. Ob okhrane goroda. [Urban security] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №5, S.4.
26. Chornyi D.M. Velyke misto v roky Pershoi svitovoi viiny: povsiakdenne zhyttia Kharkova i kharkivian. [The City During the First World War: the Everyday Life of Kharkiv and Kharkiv Dwellers] (in Ukrainian). *V. N. Karazin Kharkiv National University bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*. Kharkiv, 2015. Issue. 20. S. 54–59.
27. Chornyi D. Kharkov v gody Pervoï mirovoi voïny i revoliutsii [Kharkov During the First World War and Revolution] (in Russian). *Goroda imperii v gody Velikoï voïny i revoliutsii: Sb. stateĭ*. SPb.: Nestor-Istoriia, 2017. S. 318-248.
28. Evakuacziya uchrezhdenij iz Khar`kova. [Evacuation of the institutions from Kharkiv] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1919. №20, S.3.

**ОСОБЛИВОСТІ КОЛАБОРАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У КОМПАРАТИВНОМУ АСПЕКТІ
(АНГЛО- ТА НІМЕЦЬКОМОВНА ІСТОРІОГРАФІЯ)**

В. І. Семененко, В. В. Петровський

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
v.i.semenenko@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-9164-1783>

У статті подано огляд сучасної англійської та німецької літератури, присвяченої процесам колаборації населення окупованих гітлерівською Німеччиною України та держав Західної Європи. Звернуто увагу на складність, болісність цієї теми, вона викликає багато гострих дебатів, непорозумінь. Наголошено, що після закінчення Другої світової війни у багатьох країнах у дихотомії «жертва-злочинець» намагалися визнати для себе лише перше поняття. Автори розкривають особливості окупаційної політики рейху, які значною мірою визначали форми та масштаби колаборації. Доведено: активними колаборантами, що співпрацювали з окупантами на ідеологічному ґрунті була незначна кількість громадян. Основну увагу приділено особливостям форм колаборації в Україні та Західній Європі, визначено ті причини, які призвели до кардинально різних моделей колаборації. Зроблено висновок щодо практичної фатальності форм співробітництва частини населення з окупантами, хоча для останніх колаборація виявилася набагато вигіднішою.

Ключові слова: колаборація, окупанти, Голокост, «сірі зони», Друга світова війна.

В статтє представлен обзор современной английской и немецкой литературы, посвященной процессам коллаборации населения оккупированных гитлеровской Германией Украины и стран Западной Европы. Обращено внимание на сложность, болезненность этой темы, она вызывает много острых споров, недоразумений. Подчеркнуто, что после окончания Второй мировой войны во многих странах в дихотомии «жертва-преступник» пытались признать для себя лишь первое понятие. Авторы раскрывают особенности оккупационной политики рейха, которые в значительной мере определяли формы и масштабы коллаборации. Доказано: активными коллаборантами, что сотрудничали с окупантами на идеологической почве, было незначительное количество граждан. Основное внимание уделено особенностям форм коллаборации в Украине и Западной Европе, обозначены те причины, которые привели к кардинально разным моделям коллаборации. Сделан вывод относительно практической фатальности форм сотрудничества части населения с окупантами, хотя для последних коллаборация оказалась намного более выгодной.

Ключевые слова: коллаборация, оккупанты, Холокост, «серые зоны», Вторая мировая война.

The problem of collaboration in Nazi-occupied Ukraine and Western Europe by Germany and its allies is discussed in this article. It is emphasized that almost 75 years after the end of World War II, discussions on this issue have not stopped yet, which intensified after Western historians proved the futility of the efforts of a number of politicians to present a number of nations as exclusively victims of the invaders. Some examples of such attempts made by Charles de Gaulle in France are cited in the article. Analysis of English- and German-language historiographical sources of the late XX – early XXI centuries testifies that the authors deviate from the «black and white» opposition of the «collaboration-resistance» ligament and prove that there were a lot of «gray zones» in it. We are also talking about those varieties of the occupation regime that inevitably predetermined the scale and forms of collaboration and its impact on the society.

The history of the appearance of the interpretation of the «collaboration» concept starting with the XIX century and its political and emotional interpretation during World War II is considered. It is proved that in almost all European countries including Ukraine the number of active collaborators that is individuals who collaborated with the occupiers on an ideological basis remained small. The vast majority of citizens adapted to the situation choosing the model of behavior that corresponded to their moral and ethical qualities. Considerable attention is paid to the analysis of the motives of collaboration, the spectrum of which was very diverse. In addition it is very difficult to establish the true reasons for cooperation with the occupiers because the collaborators understood well the attitude towards them in the society and therefore disguised themselves. The conclusion of the authors of monographs and articles is unequivocal: the occupation regime in Ukraine and in the countries of Western Europe differed significantly in character especially in terms of cruelty and cynicism. It has been established that helpfulness or passive helpfulness was characteristic for most Western Europeans. Neither resistance nor active cooperation with the occupiers was equally undesirable for them. It is noted that the attempts to selectively read the past still do not stop which is unacceptable from the point of view of the true memory of World War II. The conclusion that the collaboration is more beneficial for the occupiers cannot be an excuse for hiding the facts of cooperation with the occupiers of the local population.

Key words: collaboration, occupiers, Holocaust, «Gray areas», World War II.

Серед проблем, які викликають інтерес не лише професійних істориків, але й широкого загалу, історія Другої світової війни займає, без перебільшення, одне з ключових місць. Незважаючи на десятки тисяч наукових праць різного масштабу та змісту, публікації на цю тему продовжують заповнювати полиці бібліотек і сайти Internet. Протягом ХХІ ст. історики не втратили зацікавлення до опису й аналізу воєнних дій, але вони вже не є домінуючими. На передній план вийшли соціально-антропологічні аспекти, мікроісторія, зокрема, питання, пов'язані зі співробітництвом певних груп населення з окупаційними структурами. Безумовно, ця тема надто болісна, викликає багато непорозумінь, гострих і тривалих дебатів, як це було, наприклад, після публікації у серпні 2000 р. монографії професора нової історії Принстонського університету, поляка за походженням Я.Т. Гросса «Сусіди: історія знищення єврейського містечка» – спершу польською, наступного року – англійською мовою.

Як висловився автор статті у «Gazeta wyborcza» Я. Жаковський, ця книга – «атомна бомба з уповільненим запобіжником». За вересень 2000 – лютий 2001 рр. щомісячно про неї друкувалося в газетах, журналах чи збірниках по 100 статей [30, р. 6]. Польське суспільство виявилось не готове визнати той факт, що Польща була не лише жертвою нацистів. Адже частина поляків, хай і відносно незначна (у країні не було ні свого В. Квіслінга, ні Ф. Петена), допомагала гітлерівцям експлуатувати державу, здійснювати акти Голокосту.

І подібна реакція – не виняток. Намагання окупованих країн і навіть держав, союзних рейху, визначити себе у якості жертви, досить розповсюджене. Наприклад, Австрія вважала себе першою жертвою нацистів, хоча саме австрійці були ледь не кращими виконавцями рішень А. Гітлера, ніж уродженці Німеччини. Навіть у 2005 р. професору історії Східної та Центральної Європи університету Берклі Д. Коннеллі один з польських колег зауважив, що в Польщі питання співробітництва з окупантами не вивчають, бо його не існувало в 1939-1944 рр. Хоча все ж дискусії відбувалися, а в країнах Західної Європи і США на той час з цієї проблеми з'явилося чимало літератури [5, р. 772]. Після звільнення Франції від окупантів до осені 1944 р. Ш. де Голль доклав багато зусиль, щоб довести: Франція була «монолітом антифашистського руху». До того ж маріонетковий уряд Віші знищив дуже багато компрометуючих документів. Зусиллями істориків Р. Пакстона, С. Кларсфельда, Б. Гордона та багатьох інших було доведено, що не більше 1 % населення активно боролися проти нацистського режиму [18]. Тому судові процеси над колаборантами в 90-х рр. водночас були і «змаганнями спогадів» [18].

В Радянському Союзі протягом 1943-1953 рр. було арештовано більше 320 тис. колаборантів, в тому числі в Україні – 93590 [2], хоча є й значно більші цифри у зарубіжних

дослідників [11]. До 1990-х рр. всі радянські колаборанти вважалися зрадниками або прямими посібниками окупантів. Не існувало досліджень, які б аналізували причини співробітництва з ворогом, ідеологічні, політичні, психологічні чи побутові розмірковування, які штовхали громадян до колаборації. Не висловлювалось думки на зразок висновку канадської дослідниці Д. Берген: «насильство нацистів породжувало колаборантів» [17].

У незалежній Україні колаборація – непопулярна тема, хоча такі автори, як В. Шайкан, І. Дерейко, деякі інші зверталися до неї. У 90-х рр. цю тему вивчали єврейські історики, але їхні висновки інколи надто суб'єктивні. Деякі з них вважали українців найгіршими колаборантами. Хоча відомий американський вчений Д.А. Армстронг підкреслював, що з моральної точки зору колабораціонізм українців необхідно оцінювати дещо по-іншому, ніж у інших націй, тому що в них не було власної держави [16].

Зважаючи на ситуацію, що склалася навколо дослідження процесів колаборації, ставимо завдання зробити докладний огляд сучасної англо- та німецькомовної літератури з проблеми, привернути увагу до необхідності розгортання компаративних підходів у студіюванні проблеми.

В західній історіографії постійно відбувається пошук нових теоретико-методологічних підходів до висвітлення цілого комплексу питань історії Другої світової війни. В контексті нашої теми, вважаємо, на увагу заслуговує доробок американського автора В. Рьора (м. Альбукерк, штат Нью Мехіко), який наприкінці 90-х рр. ХХ ст. розробив класифікацію форм управління в окупованих Німеччиною державах. Саме від її особливостей значною мірою залежав рівень, масштаби, наслідки колаборації, хоча прямої кореляції могло і не спостерігатися. Наведемо різновиди виділених ним форм: т.зв. «союзне управління», коли існували договірні стосунки з привілейованими класами суспільства, управлінську діяльність яких контролював високопоставлений представник нацистів; наглядове управління: всі гілки місцевої влади знаходились під пильним контролем фахівців рейху; урядове управління: певний рівень місцевого самоуправління, але органи влади окупованої країни мали право надавати вказівки лише середній ланці чиновників; колоніальне управління: весь головний апарат створено з представників пануючого окупаційного режиму [27, р. 14].

Зауважимо, що поняття «колабораціонізм» з'явилося ще на початку ХІХ ст.: у 1802 р. так іменували незаможних студентів, які за певну плату допомагали багатим однокурсникам долати труднощі навчання. Потім на початку ХХ с. це поняття стосувалося італійських соціалістів, які свідомо співпрацювали з буржуазним урядом своєї країни (*collaborazione*). Причому така співпраця не вважалася ганебною [24, р. 10]. Ситуація Другої світової війни внесла суттєві корективи щодо значення цього терміну. Він став зневажливим, його розуміли як «допомога ворогу», «підтримка окупаційних сил», «робота, спрямована проти фундаментальних національних інтересів», навіть «зрада» або «державна зрада» чи «танці під музику окупантів». На думку соціологів США, у більшості випадків це було типово «антагоністичне співробітництво». Однак дослідження вчених Заходу довели, що це явище надзвичайно складне і навіть сама ідея колаборації – не що інше, як результат суб'єктивного підходу до даного явища. Більшість аналітиків стверджують, що в дихотомії «окупанти-окуповані» головним є лише перший чинник, тому він вимагає чи дозволяє співпрацювати. У залежності від форм окупації виникають і різновиди, масштаби колаборації. Доведено, що активними колаборантами у всіх окупованих державах була незначна кількість громадян, ще менше – співпрацювали з суто ідеологічних мотивів. Більшість людей, як правило, намагалася пристосуватися до ситуації і вибирала ту модель поведінки, яка залежала від морально-етичних цінностей особи, розуміння і глибини вітчизняного патріотизму [20; 27, s. 49].

При аналізі неполітичного, індиферентного співробітництва з окупаційними структурами термін «колаборація» не може використовуватися з повним правом. Тому автори Західної Європи і США застосовують поняття «співробітництво», «кооперування», «участь місцевого населення». Таке співробітництво між окупантами і місцевим населенням чи органами влади, дозволеними нацистами, діяли переважно у сферах, де їхні інтереси

перетиналися. Звичайно, представники Німеччини чи інших держав – її союзників – першочергово враховували саме власні інтереси, навіть коли для цього використовувалися технологічні новації. У країнах Західної Європи економічна колаборація змінила природу, характер багатьох національних економік. Не випадково після 1945 р. не лише у Норвегії, але й в інших державах спостерігалось економічне зростання [12; 6, р. 148].

Зараз добре відомо про різновиди колаборації: політична, економічна, ідеологічна, інтелектуальна, культурна, «горизонтальна». У 1968 р. С. Хоффман виділив дві принципово різні форми колаборації: державна (добровільна чи примусова) з метою підтримання суспільного порядку і життя. З точки зору окупованих – в інтересах як окупантів, так і місцевого населення (саме таку мету ставив уряд Віші у Франції і його лідер маршал Ф. Петен). Друга форма – індивідуальна, вона може мати ідеологічні чи побутові причини. Польський історик Ч. Мадайчик розподіляв колаборацію на «корисну» і «шкідливу», хоча різниця між ними надто пориста. Берлін мав групу експертів з проблем колаборації (О. Абетц, Р. Ран, М. фон Кілінгер, Е. Вессенмайєр, Р. Нойбахер), які менше всього наголошували на ідеологічних її аспектах. Для них на першому плані були проблеми постачання для рейху матеріальних і людських ресурсів. Відомо, як німці оцінювали колаборацію: «Дайте мені ваш годинник, і я вам буду говорити, котра година» [4; 6, р. 9].

Для пострадянської України історія Другої світової війни, як писав у 2005 р. професор Лейпцизького університету В. Їльге, – центральний елемент націоналістичної (так у тексті – Авт.) переоцінки минулого. Він вважає, що національна історія належить до типу політичної історії, підкреслюючи умовний кордон між «собою» та «іншим». Аналізуючи підручники українських авторів 90-х рр., В. Їльге доводить, що в них українська нація, дистанцюючись від радянської сутності та її неморальної теорії, виглядає в період Другої світової війни майже гомогенною нацією жертв [13, р. 49-50]. У свою чергу, професорка Технічного університету Берліна Фр. Брудер у 2010 р. відзначала селективність у виборі історичного фактажу, затінюючи «неприємні» сторінки минулого. Недостатньо розроблена, з її точки зору, і гетерогенність української політики пам'яті, особливо про 1941-1944 рр. Нарешті, ад'юнкт-професорка Інституту європейських, російських та євразійських студій університету в Карлтоні (Канада) М. Ніколко у 2018 р., посилаючись на висновки ад'юнкт-професорки університету Тафта (Медфорд, штат Массачусетс) О. Шевель, критично оцінила історичну політику уряду України [23, р. 74]. Як у радянські часи, було взято мандат на те, що тільки він може інтерпретувати історію: вирішувати, хто герой, а хто злочинець. Події війни часто подаються, вважають вони, лише в чорно-білому варіанті, хоча західні вчені давно довели наявність т.зв. «сірих зон», особливо при аналізі колаборації. Не взято до уваги європейські стандарти меморіалізації, коли жертви політичного насильства серед цивільного населення в центрі уваги – незалежно від того, хто його вчинив, тому що виконавців необхідно осуджувати незалежно від їхніх мотивів [13, р. 48-50; 3; 23, р. 85].

Деякий час вважалося, що з окупантами в Україні співпрацювало небагато громадян, але подальші дослідження довели хибність цієї думки. Скажімо, лише в Києві адміністративний апарат з місцевих жителів налічував 19 тис. осіб, у Сталіно (Донецьк) – 6500 і т.д. [26]. Як правило, це були українці, росіяни, фольксдойчі. Адміністрація надзвичайно рідко (як і українська допоміжна поліція (Hilfswillige або хіві) приймала участь у розстрілах, але активно допомагала німцям у вирішенні т.зв. «єврейського питання». Без участі місцевих колаборантів, як доведено істориками, фашисти не змогли б знищити в Україні 1,5-1,6 млн. євреїв [7, р. 76]. Бургомістри, їхній апарат не лише поповнювали бюджет рейху майном, цінностями страчених жителів, але й наживалися самі. Більше того, розбещували населення, роздаючи йому майно жертв; розподіляли квартири, будинки забитих євреїв. Дуже мало джерел, які б могли пояснити, за якими мотивами громадяни йшли працювати до окупаційної адміністрації. Недостить матеріалів про їхні професійні якості, хоча в документах окупантів містяться скарги на їхню некомпетентність. Спогади ж самих колаборантів, як і матеріали судових процесів надто суб'єктивні. Мотиви були різні: бажання матеріальної вигоди і соціального зростання, допомога сім'ї, друзям, гарантія від

вивозу на роботу до Німеччини чи депортація. В адміністраціях Житомирського, Мелітопольського, Запорізького регіонів було багато фольксдойчів, які зазнавали переслідувань з боку радянської влади. Тому вони бажали помсти і поліпшення свого майнового та фінансового становища. Наприклад, М. Ейкель (прокурор Міжнародного кримінального суду в Гаазі) наводить приклад біографії мера Запоріжжя Я.Г. Вібера. До 1941 р. він працював рядовим бухгалтером, хоча мав вищу освіту, тому для нього це була неприкрита дискримінація. Його замісника – теж фольксдойче І. Реймера радянське керівництво звільнило з роботи в школі, а це викликало у нього глибоку образу, він дійсно страждав від несправедливості [10, с. 103]. Деякий час, як відомо, обидві фракції ОУН співробітничали з окупантами в надії на те, що вони дозволять створити Українську державу. Крім того, в органи управління ішли ті, що були незгодні з політикою більшовиків, маючи надію на поліпшення життя під владою «європейців», особливо в селах. Саме тому, як встановила В. Лауер (університет Людвіга Максиміліана в Мюнхені), в Житомирському регіоні на службу в окупаційні органи місцевої влади пішли вчителі, лікарі, бібліотекарі, священики (середній вік – 40 років). Висловили бажання і колишні царські чиновники, які не могли не постраждати від репресій 30-х років [10, р. 101, 108-111].

Професорка східноєвропейської історії Гейдельберзького університету Т. Пентер теж підтверджує, що виявити мотиви колаборації в Україні досить важко. Адже під час допитів та судових засідань колаборанти всіляко викручувалися. Вона твердить, що для осіб з Центральної та Східної України не були характерні націоналістичні погляди, більшість з них не постраждала від репресій радянської влади [2]. Чи мав значення мотив антисемітизму – встановити практично неможливо, тому що в судах не згадували взагалі про це явище як мотив, хоча воно реально існувало в Україні. Дуже часто переважав грубий прагматизм, фінансово-матеріальні розрахунки. Адже раціон української допоміжної поліції був таким же, як у німецької. Радянські військовополонені згоджувалися служити окупантам, щоб не загинути від голоду чи епідемій. За її даними, на Донеччині 50 % колаборантів були українцями, 22 % – фольксдойчами, 21 % – росіянами, 7 % – представниками інших етносів [26]. На думку інших зарубіжних авторів, між колаборацією і лояльністю була «моральна сіра зона», тому явища співробітництва з окупантами надто важко оцінювати. Згадуваний нами професор-соціолог Я.Т. Гросс і науковий співробітник Центру перспективних досліджень Меморіального музею Голокосту у Вашингтоні М. Дін підкреслили моральний тягар, який несли колаборатори. Адже вони жили поряд зі своїми сусідами, знайомими, відчуваючи їхнє презирство. Після відступу німців їх часто видавали радянським органам правопорядку [26].

В сучасних дослідженнях питань колаборації є важливі уточнення. Зокрема, автори звертають увагу на те, що хоча переважна частина хіві складалася з українців, але дуже часто командні функції виконували фольксдойчі, яких у частинах допоміжної поліції було до 10 %. У Житомирському регіоні німці в 1942 р. сформували допоміжну поліцію виключно з них, керуючись, звичайно, расовим принципом. Ці загоны навіть за кольором обмундирування (зелений) відрізнялися від форми української поліції, що мала чорний колір. Заслужений професор у відставці Колумбійського університету І. Дік, досліджуючи діяльність допоміжної поліції у Житомирському генеральному комісаріаті протягом проведення «другої хвилі» Голокосту в 1942-1943 рр., підкреслює, що нацисти зуміли втягнути колаборантів у злочини. Аналізуючи радянські архіви, він писав, що після масових вбивств поліцейські настирливо полювали на євреїв, які ховалися чи в лісі, чи в чистому полі у схованках, чи в будинках українських селян. В літературі висловлена думка, що починаючи з 1941 р., серед колаборантів були відверті садисти. Про це свідчить факт розстрілу у вересні в Радомишлі 561 молодого єврея саме загоном допоміжної поліції, а 1107 старших за віком стратили німці [9, р. 256; 8, р. 169, 175].

І. Дік у своїй монографії 2018 р. відзначив: окупаційний режим на Сході і Заході Європи відрізнявся за характером, особливо за рівнем жорстокості. Європейці у своїй більшості змирилися з окупацією («медовий місяць» західноєвропейців з рейхом). Якщо на

території Радянського Союзу колишні еліти були знищені, то на Заході німці шукали посередників з правлячих класів, які могли служити окупантам. Щоб досягти бажаної мети, там окупанти маневрували, а частина населення була згодна позбавитись від етноменшин, насамперед євреїв, тому підтримувала політику геноциду навіть без заохочування окупантами. У суспільствах, що жили під окупантами, мали місце й інші конфлікти, які пояснювалися ідеологічними, соціальними, етнічними причинами, а це було вигідно німцям. Для переважної частини громадян Європи була характерною послужливість або пасивна послужливість. Багато західноєвропейців бажали залишатися поза політикою, соціально неушкодженими, не зачепленими війною. Тому для них були рівно небажаними ні опір, ні колаборація. З їхньої точки зору, представники обох цих напрямів відносились до своєрідних фанатиків. Колаборація мала там багато форм: від факту порятунку від спраги німецького есесівця – до видачі гестапо ворога нацизму. Діячі руху Опору Франції вважали колаборантом відомого співця, актора М. Шевальє, який давав концерти німецьким військовослужбовцям, а також полоненим французам у таборах Німеччини. Після серпня 1944 р. його відділи під суд, але судді його оправдали. Однак потім ні Велика Британія, ні США не видавали йому візи для перебування на їхніх територіях. І. Дік і професор Стенфордського університету Н.М. Неймарк підкреслюють всю складність проблеми колаборації. Наприклад, деякі польські поліцаї в Польщі вишукували євреїв, щоб віддати їх на смерть німцям, а в кінці тижня зустрічалися з антифашистами, щоб обговорити черговий акт диверсії проти окупантів. Навесні 1945 р. у Берліні тисячі молодих скандинавів, бельгійців, французів загинули, захищаючи нацизм, але більшість з них широко вважала себе захисниками свободи, демократії, соціалізму [7, р. 4-6].

Для нацистської Німеччини найбільш придатною для колонізації, забезпечення «життєвого простору» вважалася Україна. Ні Західну Європу, ні Скандинавію А. Гітлер не вважав територією, яку необхідно колонізувати. Хоча в регіоні від Бельгії до східної Франції він планував поселити фермерів з південного Тіролю, виселивши місцеве населення. Францію диктатор бажав бачити в кордонах 16 ст. Розроблялися й плани створення у Західній Європі 7 федерацій під егідою Німеччини. Такий документ у березні 1943 р. розробив міністр окупованих територій А. Розенберг, передбачивши навіть європейський паспорт для громадян цієї міфічної «Європейської конфедерації» [21, р. 3-4; 19]. Існувала також ідея створення «Велико-німецького рейху», до складу якого увійшли б: протекторат Чехії і Моравії, а також Норвегія (норвежців іменували «північними арійцями»), Данія, Голландія, Фламандський регіон Бельгії, Люксембург. Звичайно, ні незалежності, ні навіть куцої автономії цим «німецькоподібним країнам» не планувалося надавати [33, р. 7-8].

Знаючи буденність окупації в Україні, можна лише подивуватися, до якої міри вона кардинально відрізнялася, скажімо, від життя в підкореній німцями Данії. В сучасній літературі стверджується, що протягом 1940-1945 рр. Данія більше постраждала від бомбардувань британської авіації, а також терору, який чинили нацисти у відповідь на спорадичні акти Опору. Інколи такі напади організовували німецькі агенти-провокатори. Ще в 1942 р. журналіст С. Гудме назвав Данію «гітлерівською моделлю протекторату», а сучасні вчені – «зразковим протекторатом». В літературі звертається увага на те, що німецькі військові «насолоджувалися життям» в Данії; до кінця війни німецьким керівникам юридично підпорядковувалося лише Міністерство зовнішніх справ. Уповноважений рейху вів нагляд за урядом, надсилаючи через це Міністерство «побажання», при цьому ніяких законів, які б нормували таку співпрацю, прийнято не було. Данський термін «leefbaarheid», який означав можливість жити з певною повагою, тобто лікуватися, мати соціальний захист, достойну оплату професійної праці, можна використовувати до опису реалій повсякденного життя данців у роки війни. Дійсно, продовольчий раціон населення був навіть вищим, ніж у Німеччині, тому що окупанти не проводили ніяких насильницьких акцій у сільському господарстві. 100 тис. жителів Данії мали піврічні контракти з рейхом на постачання продукції. Як і до війни, функціонувала торгівля, і хоча валовий внутрішній продукт Данії впав на 20 %, але в порівнянні з іншими державами це була невелика втрата. Данські фірми з

задоволенням приймали запрошення з рейху взяти участь в експлуатації окупованої території України. Використовували вони й працю радянських військовополонених. Населення не вважало місцеві органи влади маріонеточними, хоча данські чиновники й підтримували ті чи інші рішення окупантів. Однак траплялося, що директиви нацистів або не бралися до уваги, або не виконувалися. Німцям так і не вдалося перебудувати данську систему управління та індустрії, яка залишалася більш автономною, ніж, наприклад, у Нідерландах. На роботу до Німеччини більше данців поїхали добровільно, ніж примусово. Данська поліція, на відміну від української допоміжної поліції, не брала участі у переслідуванні та депортації євреїв, тому що підпорядковувалася вітчизняній владі, а не в силу своєї гуманності. Лише у серпні 1943 р., після ряду страйків і конфліктів, окупанти роззброїли армію Данії [35, s. 15-19, 24-26; 15, p. 56-64].

Що стосується Франції, то саме там маршал Ф. Петен першим запропонував у жовтні 1940 р. А. Гітлеру співробітництво. А вже останній вважав: «Франція расово стає все більше негроїдною, тому можна говорити тепер фактично про створення африканської держави на французькій землі». Прихильники Ф. Петена порівнювали його з Ж. де Арк, Ісусом Христом, вважаючи, що він пожертвував собою заради спокутування гріхів французького народу [14, р. 6]. Для введення населення в оману він оголосив курс на «національну революцію» заради відродження Франції. Але негативні явища в повсякденному побуті населення залишалися значними: у 1943 р. калорійність їжі у французів стала найнижчою у Західній та Північній Європі – менше половини рівня 1940 р.; молоко для малюків видавалося за продовольчими картками; більше половини промислової і сільськогосподарської продукції надходило до рейху. Зате німецькі чиновники регулярно вели розмови з банкірами, промисловцями, бізнесменами Франції про створення в майбутньому Сполучених Штатів Європи з єдиною валютою і митною системою. Уряд Віші під диктовку нацистів прийняв 26 законів і 24 декрети антисемейського змісту, хоча лєвова частка французьких євреїв були асимільованими. Звичайно, антисемейські настрої існували у Франції в 30-х рр., які пояснювалися процесами девальвації франка, депресією, політичною нестабільністю, що ускладнювало життя. Тому деякі кола суспільства в пошуках цапів-відбувайлів вибрали саме євреїв. Їх почала дратувати навіть подібність ідиша з німецькою мовою. Висока зайнятість євреїв у кінематографі, мистецтві викликала справжню лютю. Євреїв асоціювали з лихварями, капіталістами, а це злило як правих, так і лєвих; лунали розмови про негро-юдео-саксонську корупцію. Майбутній посол уряду Віші в Румунії, потім у Швейцарії П. Морон нарікав: Францію обсіла «італійська екзема, румунські плями, американські фурункули, лєвантійський гній» [14, р. 7; 34]. В перші роки окупації Франції німецькі солдати почували себе тут, «як Боги». Саме так писав своїм батькам у Бремен 32-річний Курт Ф. [32, р. 2-3]. У монографії професора університету в Сан Дієго (Каліфорнія) А. Мітчелла детально розповідається про їхнє лєдь не курортне життя (різкий контраст із перебуванням на Східному фронті). В якості прикладів зазначається, що більш ніж у 300 ресторанах і 750 готелях Парижу до послуг німецьких військових були жінки «лєгкої поведінки». Щоб військовослужбовці не відвідували «підозрілих закладів», військова влада створила «Комісаріат моралі», закрила 300 кафе і ресторанів, які належали євреям або чорношкірим власникам, та відкрила у Парижі 24 будинки розпусти. Хоча для німців у метрополітені існували окремі вагони, однак їх не вистачало, тому вони їхали і разом з парижанами. Часто німці займали місця, призначені для інвалідів та вагітних жінок, тому жителі почали скаржитися на їхню безцеремонність. Комендант Парижу Е. Шаумбург відповів: навіть начальник метро повідомляв, що німецькі солдати і офіцери мають пріоритет перед французами. Архівні документи, які вивчав А. Мітчелл, свідчать, що стосунки між німецькими і французькими службовцями відзначалися коректністю, майже не мали протиріч. Коли французькі поліцейські не вітали німецьких військових або робили це вкрай недбало, ті скаржилися своїм командирам, а ті, як правило, відповідали: французькі традиції цього не передбачають. До літа 1941 р. французи в основному підкорялися окупаційному

диктату, але суттєві труднощі з продовольством, довжелезні черги до магазинів викликали спершу неприязнь, а далі й ненависть до окупантів [19, р. 7, 14-18].

Посол рейху у Франції О. Абетц був ідеальним адвокатом колабораціоністів (його дружина була французенкою). Командуючий окупаційними військами О. фон Штюльпнагель вважав: масові вбивства населення рейху не вигідні, тому що зменшували стимули до колаборації. На його переконання, використовувати у Франції польські методи геноциду (це говорилося ще до нападу Німеччини на Радянський Союз) неможливо. Висловлюючи такі думки, генерал керувався не християнським милосердям, а грубим прагматизмом: погіршення стосунків з населенням є загрозою ефективності економіки, яка працювала значною мірою на окупантів [22, р. 122-124].

Аналіз літератури свідчить, що існувала величезна різниця між «технологією» переслідування та масовими вбивствами євреїв на території Західної Європи і України. Масштаби цих дій непорівнянні, як і ставлення до тих людей, які рятували євреїв від загибелі. У Франції з 300 тис. євреїв вижили більше 220 тис., тобто більше 73 %, в Норвегії знищено половину громадян єврейського походження, в Бельгії – 45 %, а в Нідерландах – 75 %. У Данії залишилися живими 95 % євреїв. Ці результати залежали від рівня антисемітизму жителів, стосунків з окупантами, географічного розташування єврейської меншини, хронології переслідування, відчуття небезпеки самими євреями. Скажімо, більшість євреїв Франції не ховалася, часто вони не носили зірку Давида, особистих документів, а їхні діти відвідували школи під іншими іменами. До початку Другої світової війни до Франції прибуло багато євреїв з Польщі, Прибалтики, Румунії, Угорщини, Туреччини, Італії. Навіть у 1931 р. Франція була «чемпіоном» Європи за чисельністю іммігрантів – 2,9 млн. осіб, тобто 7 % населення. Треба враховувати й той факт, що антисемітизм режиму Віші був зовсім не тотожний нацистському. Ще один важливий факт наводиться в літературі: якщо в Польщі, Україні за порятунок євреїв страчувала всю сім'ю, то у Франції смертну кару за це не застосовували [29, р. 1-2, 22, 39]. Тому 4 тис. французів – праведників народів світу – неможливо прирівняти до 2573 українських праведників. Для останніх це був дійсно героїчний, жертвний вчинок.

Як говорилося раніше, деякі історики-євреї на початку 90-х рр. необачно стверджували, що серед колаборантів різних етносів найгіршими були саме українці, особливо охоронці концтаборів [7, р. 24]. Вони посилалися ще й на той факт, що 25 липня 1941 р. А. Гітлер рекомендував брати до складу допоміжної поліції насамперед українців і етноси Прибалтики. Як писав І. Дік, в Україні були громадяни, які грабували, вбивали євреїв і комуністів, поляків і німців, партизан і політичних опонентів, але ці дії залежали від конкретних обставин, свідомості і етико-моральних якостей [7, р. 76]. Заперечувати такі явища неможливо, але треба мати на увазі, що робити узагальнюючі висновки щодо певної нації неможливо, мова йде про конкретних індивідів. Між тим навіть у 2019 р. фіксуються спроби, і не лише в Україні, «сповідувати» вибіркову історичну пам'ять. Так, 10 січня 2018 р. в Україні було заборонено монографію відомого британського історика Е. Бівора «Сталінград». Експертна рада дійшла висновку, що в ній наявний «антиукраїнський зміст», а саме: вбивство «українськими націоналістами» 90 єврейських дітей і Білій Церкві 22 серпня 1941 р. Експертна комісія на чолі з С. Олійником заявила, що автор використав «звіти НКВС і службову переписку його співробітників». Цей висновок не відповідав істині, тому що Е. Бівор користувався матеріалами зі щоденника офіцера-антифашиста Р. Гроскурта, які були опубліковані у 1970 р. Крім того, експертам потрібно було аналізувати не російський, а англійський текст монографії. Адже у російському виданні було допущене нахабне пересмикування: замість фрази автора у англійському варіанті «розстріляні українською поліцією» з'явився інший текст: «розстріляні українськими націоналістами» [1, с.25]. Крім того, розповідь Е. Бівора про вбивство дітей у Білій Церкві – не новина, про це писали раніше західні історики. Більше того, ще до 1991 р. в СРСР розповідали про цю трагічну подію, дещо маскуючи правду: начебто було страчено 90 дітей у дитячому будинку, але різних національностей (на літо 1941 р. у білій Церкві було три дитячих будинки). А в 2018

р. український історик С. Бурлака надрукував статтю, у якій розповідається саме про вбивство 90 єврейських дітей у Білій Церкві українською допоміжною поліцією. До того ж він доповнює: ще шестеро єврейських дітей видали німцям працівники дитячого будинку № 3 на чолі з його директором П.Ф. Симольчуком. Нарешті, 6 вересня 1941 р. дещо подібна подія відбулася у Радомишлі [25; 1, с. 10, 21, 24-28].

Таким чином, підсумовуючи підходи до висвітлення проблеми в англо- та німецькомовній сучасній історіографії, маємо констатувати: зарубіжні історики перебувають у постійному пошуку нових теоретико-методологічних підходів до висвітлення історії Другої світової війни, приділяють значну увагу термінологічно-понятійному апарату, компаративістському підходу. Їхні монографії та статті насичені значним фактологічним матеріалом. Особливу увагу вони надають використанню актуальній в сучасному світі методології історії повсякденності. Для української історіографії, вважаємо, може бути цінним таке спостереження: на окупованій території України захоплення місцевого населення до колаборації було тактичним маневром німців з метою полегшити собі роботу з колонізації і масового знищення «ворогів рейху». Через расові мотиви вони не були особливо зацікавлені в ній; серед мотивів дій окупантів переміг практицизм. Натомість щодо долі країн Західної Європи у керівників Німеччини не було точних планів. Тому там віталася насамперед політична колаборація. Навіть з деякими зобов'язаннями з боку рейху, які, звичайно виконувалися далеко не завжди [20]. Для німецької окупаційної політики колаборація була не периферійною, а центральною справою, пов'язаною зі всіма елементами управління. Воно б, управління, не могло діяти при тотальній відмові від співробітництва всього населення без винятку. З іншого боку, без співробітництва з окупантами неможливо забезпечити побутове життя населення. Природно, рейх не співробітничав, він не давав колаборантам приймати власних рішень, вони лише виконували накази. Колаборація з місцевими управлінцями не зобов'язувала нацистів ні до чого, її терпіли, якщо вона була під контролем і економічно вигідною. Для рейху вона була надзвичайно корисною: заощаджувала власні сили, послаблювала форми Опору, полегшувала використання ресурсів окупованих держав, прискорювала Голокост, полегшувала демографічні, соціально-структурні, політичні, господарські зміни в регіонах на користь Німеччини, маскувала походження багатьох наказів окупантів [31, s. 11; 28, s. 25-37].

Література

1. Бурлака С. Доля єврейських дітей Білої Церкви під час нацистської окупації: Голокост і сучасність. *Студії в Україні і світі*. К., 2018. № 1. С. 9-38.
2. Пентер Т. Під слідством за співпрацю: судове переслідування колаборантів у СРСР після Другої світової війни та злочинців у Бабиному Яру. URL: www.nby.liev.ua/komitet/conference/2012/10.pdf.
3. Bruder Fr. *Geschichtspolitik in der Ukraine. Die unabhängige Ukraine entdeckt für sich und die ganze Welt ihre wahre Geschichte. Osteuropa-Schlachtfeld der Erinnerungen* (Hrsg. T. Flierl, E. Müller). B.: Dietz Karl Verlag, 2010. S. 175-189.
4. *Collaboration in Europe, 1939-1945*. URL: <https://ehne.fr/en/article/wars-boration-europe-1939-1945>.
5. Connelly J. Why the Poles Collaborated so little – And Why That is No Reason for National Nibris. *Slavic review*. Cambridge, 2005. Vol. 64. № 4. P. 771-781.
6. Davies P. *Dangerous Liaisons: Collaboration and World War Two*. Harlow etc.: Pearson Education, 2004. 218 p.
7. Deak I., Naimark N.M. *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution during World War II*. Routledge, 2018. XXIII, 257 p.
8. Dean M. The German Gendarmerie, the Ukrainian Schutzmannschaft and the «Second Wave» of Jews Killing in Occupied Ukraine: German Policing at the Local Level in the Zhitomir Region 1941-1944. *German History* (Cambridge). 1996. Vol. 14. № 2. P. 168-192.

9. Dean M. Soviet Ethnic German and the Holocaust in Reich Commissariat Ukraine. *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialisation* (eds. R. Brandon, W. Lower). Bloomington: Indiana University Press, 2010. P. 248-271.
10. Eikel M. Division of Labour and Cooperation: The Local Administration under German Occupation in Central and Eastern Ukraine 1941-1944. *Holocaust in Ukraine. New Sources and Perspectives. Conference Presentations*. Washington, 2013. P. 101-120.
11. Exeler Fr. Determining Guilt in the Post-World War II Soviet Union. URL: <https://www.repository.cam.ac.uk/bitstream/handle/1810/266991/ambivalent-state-determining-guilt-in-the-Post-World-War-II-Soviet-Union.pdf?sequence=1>.
12. Ganzenmüller I. Kooperation und Verbrechen: Formen der «Kollaboration» im Südost – und Osteuropa 1939-1945 (Hrsg. von B. Quinkert, C. Dieckmann, T. Tönsmeier). München: Vallstein Verlag, 2003. 320 S. URL: <https://www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-3505>.
13. Jilge W. Competition among Victims? The Image of the Other in Post-Soviet Ukrainian Narratives on World War II. *Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації*. Матеріали міжн. наук. конф., Київ, 15-16 грудня 2005 року. К.: Нац-на Акад. наук України, 2008. P. 47-66.
14. Kitson S. *The Hunt for Nazi Spies: Fighting Espionage in Vichy France*. Chicago; London: University of Chicago Press, 2008. XXI, 218 p.
15. Lammers C.J. Levels of Collaboration. A Comparative Study of German Occupation Regimes during the Second World War. *Die deutsche Herrschaft in den «germanischen» Ländern* (Hrsg. Von R. Bohn). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997. P. 47-70.
16. Lower W. Local Participation in the Crimes of the Holocaust in Ukraine: Forms and Consequences. URL: [i shront.chytyvo.org.ua/Lower-Wendy/Local-Participation-in-the-Crimes-of-the-Holocaust-in-Ukraine-Forms-and-Consequences-anhl.pdf](http://shront.chytyvo.org.ua/Lower-Wendy/Local-Participation-in-the-Crimes-of-the-Holocaust-in-Ukraine-Forms-and-Consequences-anhl.pdf).
17. Markova I. Militärschaft in Osteuropa im Zweiten Weltkrieg und im Holocaust. URL: <http://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=41e07>.
18. Mast A. Moral and historical Reckonings with the Vichy Regime in Post-War France. URL: <https://medium.com/interments-the-rivesaltes-camp-and-the-twentieth/moral-and-historical-reckonings-with-the-Vichy-regime-in-Post-War-France-81f24b38579>.
19. Mitchell A. *Nazi Paris: The history of an Occupation. 1940-1944*. New York; Oxford: Berghahn Books, 2010. 230 p.
20. Mlakar B. Ideological Basis of Collaboration in Europe during World War II and a short Comparison with Slovenia. URL: [i www.sistory.si/cdn/publikacije/36001-37000/36292/cho8.html](http://www.sistory.si/cdn/publikacije/36001-37000/36292/cho8.html).
21. Morgan Ph. *Hitler's Collaborators: Choosing between bad and worse in Nazi-occupied Western Europe*. Oxford University Press, 2018. 400 p.
22. Neumaier C. The Escalation of German Reprisal Policy in Occupied France, 1941-1942. *Journal of Contemporary History* (London). 2006. № 41. № 1. p. 113-131.
23. Nikolko V. Collective Trauma Memories, and Victimization Narratives in modern Strategies of Ethnic Consolidation: The Crimean Tatar Case. *Crisis and Change in Post-Cold War Global Politics: Ukraine in a Comparative, Perspective* (eds. E. Resende, D. Budryte, D. Buhari). London: Palgrave Macmillan, 2018. P. 69-96.
24. Narvselius E., Grinchenko G. Introduction: Formulas of Betrayal-Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory: Formulas of Betrayal* (eds. G. Grinchenko, E. Narvselius). London: Palgrave Macmillan, 2017. P. 1-21.
25. Oliver J. A Survey of so-called «History Laws» in Ukraine and Poland. What are they, and What do they do? URL: [i euromaidanpress.com/2018/03/22/a-survey-og-so-called-history-laws-in-Ukraine-and-Poland-what-are-they-and-what-do-they-do/](http://euromaidanpress.com/2018/03/22/a-survey-og-so-called-history-laws-in-Ukraine-and-Poland-what-are-they-and-what-do-they-do/)
26. Penter T. Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/d613/9708563534492b0344a20c/collaboration-on-trial-new-source-material-on-soviet-postwar-trials-against-collaborators>.

27. Röhr W. System oder organisiertes Chaos? Fragen einer Typologie der deutschen Okkupationsregime im Zweite Weltkrieg. Die deutsche Herrschaft in den «germanischen» Ländern 1940-45. (Hrsg. von R. Bohn). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997. S. 11-49.
28. Röhr W. Kollaboration: Sachverhalt und Begriff Methodische Überlegungen auf der Grundlage Vergleichender Forschung zur Okkupationspolitik der Achsenmächte im Zweiten Weltkrieg. «Kollaboration» in Nordosteuropa. Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert (Hrsg. von J. Tauber). Wiesbaden: Otto Harassowitz Verlag, 2006. S. 21-39.
29. Semelin J. The Survival of the Jews in France, 1940-44. Oxford University Press, 2018. 356 p.
30. Shore M. Conversing with Ghosts Jedwabne, Zydokomune, and Totalitarianism. The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses. Pittsburg: University of Pittsburg Press, 2014. P. 5-28.
31. Tauber J. «Kollaboration» in Nordosteuropa. Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert. «Kollaboration» in Nordosteuropa. Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert. (Hrsg. von J. Tauber). Wiesbaden: Otto Harassowitz Verlag, 2006. S. 11-20.
32. Torrie J.S. German Soldiers and the Occupation of France 1940-1944. Cambridge University Press, 2018. 290 p.
33. Vorwort. Die deutsche Herrschaft in den «germanischen» Ländern 1940-45. (Hrsg. von R. Bohn). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997. S. 7-10.
34. Weber E. France's Downfall. The most Comprehensive account of the most sordid period in French History. URL: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2001/10/frances-downfall/302317>.
35. Zägel J., Steinweg R. Vergangenheitsdiskurse in der Ostseeregion: Auseinandersetzung in den nordischen Staaten über Krieg, Diktatur, Besatzung und Vertreibung. Münster: LIT Verlag, 2007. 212 S.

References

1. Burlaka S. Dolia ievreïš`kykh ditej Biloi Tserkvy pid chas natsysts`koï okupatsiï: Holokost i suchasnist`. [Fate of Jewish Children of Bila Tserkva during the Nazi Occupation] (in Ukrainian). Studii v Ukraïni i sviti. K., 2018. № 1. S. 9-38.
2. Penter T. Pid slidstvom za spivpratsiu: sudove peresliduvannia kolaborantiv u SRSR pislia Drugoi svitovoyii viiny ta zlochintiv u Babynomu IAr. [Under Investigation for Collaboration: Court Persecution of Collaborators in USSR after World War Two and Criminals in Babyn Yar] (in Ukrainian). URL: [www.nby.liev.ua/komitet/conference 2012/10. pdf](http://www.nby.liev.ua/komitet/conference%202012/10.pdf).
3. Bruder Fr. Geschichtspolitik in der Ukraine. Die unabhängige Ukraine entdeckt für sich und die ganze Welt ihre wahre Geschichte. Osteuropa-Schlachtfeld der Erinnerungen (Hrsg. T. Flierl, E. Müller). B.: Dietz Karl Verlag, 2010. S. 175-189.
4. Collaboration in Europe, 1939-1945. URL: <https://ehne.fr/en/article/wars-boration-europe-1939-1945>.
5. Connelly J. Why the Poles Collaborated so little – And Why That is No Reason for National Nibris. Slavic review (Cambridge). 2005. Vol. 64. № 4. P. 771-781.
6. Davies P. Dangerous Liaisons: Collaboration and World War Two. Harlow etc.: Pearson Education, 2004. 218 p.
7. Deak I., Naimark N.M. Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution during World War II. Routledge, 2018. XXIII, 257 p.
8. Dean M. The German Gendarmerie, the Ukrainian Schutzmannschaft and the «Second Wave» of Jews Killing in Occupied Ukraine: German Policing at the Local Level in the Zhitomir Region 1941-1944. German History (Cambridge). 1996. Vol. 14. № 2. P. 168-192.
9. Dean M. Soviet Ethnic German and the Holocaust in Reich Commissariat Ukraine. The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialisation (eds. R. Brandon, W. Lower). Bloomington: Indiana University Press, 2010. P. 248-271.
10. Eikel M. Division of Labour and Cooperation: The Local Administration under German Occupation in Central and Eastern Ukraine 1941-1944. Holocaust in Ukraine. New Sources and Perspectives. Conference Presentations. Washington, 2013. P. 101-120.

11. Exeler Fr. Determining Guilt in the Post-World War II Soviet Union. URL: <https://www.repository.cam.ac.uk/bitstream/handle/1810/266991/ambivalent-state-determining-guilt-in-the-Post-World-War-II-Soviet-Union.pdf?sequence=1>.
12. Ganzenmüller I. Kooperation und Verbrechen: Formen der «Kollaboration» im Südost – und Osteuropa 1939-1945 (Hrsg. von B. Quinkert, C. Dieckmann, T. Tönsmeier). München: Vallstein Verlag, 2003. 320 S. URL: <https://www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-3505>.
13. Jilge W. Competition among Victims? The Image of the Other in Post-Soviet Ukrainian Narratives on World War II. *Obraz inshogo v susidnikh istori'yakh: mifi, stereotipi, naukovі interpretacziyi. Materiali mizhn. nauk. konf., Київ, 15-16 грудня 2005 року. К.: Нац-на Акад. наук України, 2008. P. 47-66.*
14. Kitson S. *The Hunt for Nazi Spies: Fighting Espionage in Vichy France*. Chicago; London: University of Chicago Press, 2008. XXI, 218 p.
15. Lammers C.J. Levels of Collaboration. A Comparative Study of German Occupation Regimes during the Second World War. *Die deutsche Herrschaft in den «germanischen» Ländern* (Hrsg. Von R. Bohn). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997. P. 47-70.
16. Lower W. Local Participation in the Crimes of the Holocaust in Ukraine: Forms and Consequences. URL: [i shront.chtyvo.org.ua/Lower-Wendy/Local-Participation-in-the-Crimes-of-the-Holocaust-in-Ukraine-Forms-and-Consequences-anhl.pdf](http://shront.chtyvo.org.ua/Lower-Wendy/Local-Participation-in-the-Crimes-of-the-Holocaust-in-Ukraine-Forms-and-Consequences-anhl.pdf).
17. Markova I. *Militärschaft in Osteuropa im Zweiten Weltkrieg und im Holocaust*. URL: [///www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=41e07](http://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=41e07).
18. Mast A. Moral and historical Reckonings with the Vichy Regime in Post-War France. URL: <https://medium.com/interments-the-rivesaltes-camp-and-the-twentieth/moral-and-historical-reckonings-with-the-Vichy-regime-in-Post-War-France-81f24b38579>.
19. Mitchell A. *Nazi Paris: The history of an Occupation. 1940-1944*. New York; Oxford: Berghahn Books, 2010. 230 p.
20. Mlakar B. Ideological Basis of Collaboration in Europe during World War II and a short Comparison with Slovenia. URL: [i www.sistory.si/cdn/publikacije/36001-37000/36292/cho8.html](http://www.sistory.si/cdn/publikacije/36001-37000/36292/cho8.html).
21. Morgan Ph. *Hitber's Collaborators: Choosing between bad and worse in Nazi-occupied Western Europe*. Oxford University Press, 2018. 400 p.
22. Neumaier C. The Escalation of German Reprisal Policy in Occupied France, 1941-1942. *Journal of Contemporary History* (London). 2006. № 41. № 1. p. 113-131.
23. Nikolko V. Collective Trauma Memories, and Victimization Narratives in modern Strategies of Ethnic Consolidation: The Crimean Tatar Case. *Crisis and Change in Post-Cold War Global Politics: Ukraine in a Comparative, Perspective* (eds. E. Resende, D. Budryte, D. Buhari). London: Palgrave Macmillan, 2018. P. 69-96.
24. Narvselius E., Grinchenko G. Introduction: Formulas of Betrayal-Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory: Formulas of Betrayal* (eds. G. Grinchenko, E. Narvselius). London: Palgrave Macmillan, 2017. P. 1-21.
25. Oliver J. A Survey of so-called «History Laws» in Ukraine and Poland. What are they, and What do they do? URL: [i euromaidanpress.com/2018/03/22/a-survey-og-so-called-history-laws-in-Ukraine-and-Poland-what-are-they-and-what-do-they-do/](http://euromaidanpress.com/2018/03/22/a-survey-og-so-called-history-laws-in-Ukraine-and-Poland-what-are-they-and-what-do-they-do/)
26. Penter T. Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators. URL: [https:// pdfs.semanticscholar.org/ d613/ 9708563534492b0344a20c/collaboration-on-trial-new-source-material-on-soviet-postwar-trials-against-collaborators](https://pdfs.semanticscholar.org/d613/9708563534492b0344a20c/collaboration-on-trial-new-source-material-on-soviet-postwar-trials-against-collaborators).
27. Röhr W. System oder organisiertes Chaos? Fragen einer Typologie der deutschen Okkupationsregime im Zweite Weltkrieg. *Die deutsche Herrschaft in den «germanischen» Ländern 1940-45*. (Hrsg. von. R. Bohn). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997. S. 11-49.
28. Röhr W. *Kollaboration: Sachverhalt und Begriff Methodische Überlegungen auf der Grundlage Vergleichender Forschung zur Okkupationspolitik der Achsenmächte im Zweiten Weltkrieg. «Kollaboration» in Nordosteuropa. Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert* (Hrsg. von. J. Tauber). Wiesbaden: Otto Harassowitz Verlag, 2006. S. 21-39.

29. Semelin J. *The Survival of the Jews in France, 1940-44*. Oxford University Press, 2018. 356 p.
30. Shore M. *Conversing with Ghosts: Jedwabne, Zydokomune, and Totalitarianism. The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Pittsburg: University of Pittsburg Press, 2014. P. 5-28.
31. Tauber J. «Kollaboration» in Nordosteuropa. Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert. «Kollaboration» in Nordosteuropa. Erscheinungsformen und Deutungen im 20. Jahrhundert. (Hrsg. von J. Tauber). Wiesbaden: Otto Harassowitz Verlag, 2006. S. 11-20.
32. Torrie J.S. *German Soldiers and the Occupation of France 1940-1944*. Cambridge University Press, 2018. 290 p.
33. Vorwort. *Die deutsche Herrschaft in den «germanischen» Ländern 1940-45*. (Hrsg. von R. Bohn). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997. S. 7-10.
34. Weber E. *France's Downfall. The most Comprehensive account of the most sordid period in French History*. URL: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2001/10/frances-downfale/302317>.
35. Zägel J., Steinweg R. *Vergangenheitsdiskurse in der Ostseeregion: Auseinandersetzung in den nordischen Staaten über Krieg, Diktatur, Besatzung und Vertreibung*. Münster: LIT Verlag, 2007. 212 S.

УДК 378.4.016:902(477.54-25)(091)“195/196”

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-28-05

**ВИКЛАДАННЯ АРХЕОЛОГІЇ В АВТОБІОГРАФІЯХ ВЧЕНИХ
ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1950–1960 РР.)**

О. В. Калугін

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
kalugin10oleg@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-8485-9060>

Статтю присвячено вивченню автобіографічного спадку викладачів археології Харківського університету у другій половині ХХ століття. Переважно на основі джерел особового походження схарактеризовано різні аспекти викладання цієї дисципліни на історичному факультеті. Автор зазначає, що друга половина 1950-х років для археології у Харківському університеті стала новою віхою, адже тоді сформували систему викладання цієї науки й поступово почали з'являтися нові викладацькі кадри. Оцінку їх діяльності дала велика кількість людей: від учнів – до родичів та близьких, що було відображено у багатьох публікаціях мемуарного характеру. Але вкрай важливим є також аналіз авторепрезентації, тобто власне розуміння своєї діяльності. Основними джерелами стали автобіографічні доробки, спогади, щоденники. Автор зазначає, що при роботі з джерелами довелося зіткнутися з вибірковістю фактів в спогадах і ультрасуб'єктивністю авторів у власній оцінці. У статті акцентовано увагу на тому, що викладання археології у 1950-1960 рр. відбувалося у дусі марксистсько-ленінської ідеології та на відповідному ідейно-теоретичному рівні. Викладачі організовували освітню роботу для підтримки власного іміджу серед тодішньої університетської спільноти згідно із ідеями правлячої партії. Педагогічному працівнику, котрий не приділяв увагу «вихованню молоді у дусі комунізму» і не приймав участі у культурно-масовій роботі факультету, було закрито просування по «кар'єрній драбині». Автор приходиться до висновків, що викладачі, описуючи освітній процес, нерідко перебільшували власну роль у своїх автобіографічних спадках для створення власного позитивного іміджу персони в середовищі університетської спільноти. Саме це не дає можливості розглядати їх автобіографічні доробки як об'єктивні джерела інформації.

Ключові слова: автобіографії, археологія, Харківський університет, викладання.

Стаття посвящена изучению автобиографического наследия преподавателей археологии Харьковского университета во второй половине ХХ столетия. Преимущественно на основе источников личного происхождения охарактеризованы различные аспекты преподавания этой дисциплины на историческом факультете. Автор отмечает, что вторая половина 1950-х годов для преподавания археологии в Харьковском университете стала новой вехой, ведь тогда сформировалась система преподавания этой науки, постепенно появились новые преподавательские кадры. Их деятельность оценило большое количество людей, что было отражено во многих публикациях мемуарного характера. Но очень важна также оценка авторепрезентации, то есть понимание их собственной деятельности. Источниками для этого стали автобиографические труды, воспоминания, дневники. Отмечено, что при исследовании пришлось столкнуться с избирательностью фактов в воспоминаниях и ультрасубъективностью авторов в собственной оценке. В статье акцентировано внимание на том, что преподавание археологии в 1950-1960 гг. ХХ века строили в духе марксистско-ленинской идеологии и на соответствующем идейно-теоретическом уровне. Преподаватели организовывали процесс так для поддержания собственного имиджа среди тогдашнего университетского сообщества,

в соответствии с идеями правящей партии. Педагогическому работнику, который не уделял внимания «воспитанию молодежи в духе коммунизма» и не принимал участия в культурно-массовой работе факультета, было закрыто продвижение по «карьерной лестнице». Автор приходит к выводу, что в своем автобиографическом наследии преподаватели нередко преувеличивали свою роль в процессе преподавания для создания более позитивного имиджа персоны в среде университетского сообщества. Именно это не позволяет рассматривать их автобиографические труды как объективные источники информации.

Ключевые слова: автобиографии, археология, Харьковский университет, преподавание.

The article is devoted to study the autobiographical heritage of archeology teachers at Kharkiv University during the second half of the XXth century. Different aspects of teaching this discipline on a historical faculty were characterized basically with the help of sources of a particular origin. The author notes that the second half of the XXth century was the new wave of teaching archeology at Kharkiv University. The teaching system of this science was formed and new teaching staff was gradually appeared. The evaluation of this work was marked by many people: from students to the relatives and was reflected in many memoirs. But the teachers' self-evaluation of their work was rather important. Autobiographic articles, memories, diaries could be the sources for the investigation. It was mentioned that during the investigation the author faced with the selection of facts in memories and teachers' ultra subjectivity of their self-evaluation. The article focuses special attention on the fact that teaching archeology in 50-60ss of the XXth century based on Marxist-Leninist ideology and the high ideological and theoretical level. It was done to support the image among university society which was inspired by those ideas. If the teacher hadn't paid attention to "youth education in the spirit of communism" and hadn't taken part in cultural and public life of university, that would have been an obstacle for him to climb the "carrier ladder". The author comes to the conclusion that teachers exaggerated their role in teaching for creating more positive self-image among university society. This fact gives an opportunity not to take their autobiographical materials as objective sources of information.

Key words: autobiographies, archeology, Kharkiv University, teaching.

Уже давно стала аксіоматичною думка, що сучасна епоха передусім завдяки інформаційним технологіям постійно змінює уявлення людини про працю й капітал. Якщо раніше за домінанту визначали капітал економічний, то поступово до нього додали капітал символічний, рівноцінний або навіть важливіший за перший [2, с. 1].

Наприкінці минулого сторіччя французький філософ і соціолог П'єр Бурдьє сформулював та обґрунтував поняття «символічний капітал» [10, с. 1–2]. Він розуміє його як кредит довіри від соціуму, що може стати ресурсом отримання певної вигоди [1, с. 102–103]. Крім того, П'єр Бурдьє використовує й термін «культурний капітал», який тлумачить як професійну освіту й культурний рівень індивіда [1, с. 236–237]. На думку науковця, символічний і культурний капітал становлять джерело влади для людини й дають змогу реалізувати більше можливостей у суспільстві тим, хто ними наділений, на відміну від тих, у кого цих надбань немає [1, с. 100–101].

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття, коли праця починає потребувати більших інтелектуальних здібностей, на вищій щабель виходить людина як новий тип працівника, що має свій символічний капітал [2, с. 4–5]. Якщо застосовувати це поняття до науковців і викладачів навчальних закладів, то можна виділити кілька маркерів, які вони повинні мати. По-перше, це інтелектуальний рівень розвитку, що засвідчує належність людини до такої спільноти; по-друге, репутація, яка стає певним соціальним ліфтом в академічному середовищі; по-третє, імідж, що дає змогу збільшити персональні символічні надбання. Усе це разом формує персональний бренд працівника, а в нашому випадку – людини, яка займається викладацькою діяльністю. Цікавим моментом стає визначення символічного

капіталу істориків, які в радянські часи викладали археологію й розробляли питання, пов'язані з нею.

Археологія як навчальна дисципліна посідала в СРСР одне з провідних місць у системі історичної освіти [6, с. 13–15 та ін.]. Її значення посилюється в першій половині 1950-х років, коли виникають потрібні умови для розвитку й викладання цієї дисципліни [9, с. 272–295 та ін.]. Однією із запорок стрімкого розвитку археології стала поява висококваліфікованих кадрів, уможливлена підготовкою фахівців певної спрямованості. Вищі навчальні заклади радянської держави починають поповнювати науковці, чие коло інтересів пов'язане з вивченням матеріальних залишків людства. Археологи ретранслюють свої знання й уміння студентам у річищі тогочасної вітчизняної науки.

Харківський університет не став винятком. У 1951 році помер завідувач кафедри стародавньої історії та археології Семен Анатолійович Семенов-Зусер (1887–1951) [12, ф. Р-2792, оп. 20, спр. 156, арк. 24], який очолив її ще 1937 року, а під час війни, опинившись в евакуації в Казахській РСР, продовжив там викладацьку роботу [5, с. 312]. У 1954 році кафедру очолив Костянтин Едуардович Гриневич (1891–1970) [12, ф. Р-2792, оп. 20, спр. 3101, арк. 17]. На той час на ній працював (з 1951 року) і викладав Борис Андрійович Шрамко (1921–2012) [7, с. 105]. Саме вони та їхні учні (Володимир Іванович Кадеєв, Володимир Кузьмич Міхеєв та інші) дали новий імпульс розвитку й викладанню археології у стінах Харківського університету. Завдяки цьому виникла «нова генерація» дослідників, які сформували образ так званої «харківської археологічної школи» й доповнили образ «радянського археолога».

Їхню діяльність оцінило багато людей – від учнів до родичів і близьких – у численних мемуарних публікаціях. Однак вкрай важлива також оцінка авторепрезентації, тобто те, як вони розуміли свою діяльність, і що саме, на їхню думку, було складником «символічного капіталу».

Джерелами для цього можуть стати автобіографічні матеріали, спогади, щоденники. Аналіз останніх уможливорює низку спостережень щодо професійної діяльності викладачів. Одразу варто зауважити, що нам довелось мати справу з вибірковістю фактів у спогадах та ультрасуб'єктивністю в оцінці власної діяльності авторами цих свідчень.

Викладачі кафедри стародавнього світу та археології велику увагу приділяли підготовці й проведенню лекцій. Так, К. Е. Гриневич вважав викладання важливим етапом у становленні високопрофесійних фахівців [12, ф. Р-2792, оп. 20, спр. 3101, арк. 10]. Б. А. Шрамко сформулював правила університетської лекції, відповідно до яких вона мала надавати студентам достовірні факти на основі джерельної бази, виховувати в них стимул знайти та проаналізувати отриману інформацію [11, ф. 4, оп. 2, спр. 1, арк. 1–2]. В. І. Кадеєв вважав, що лекції, а особливо семінарські заняття, мають спиратися на аналіз джерельної бази [3, с. 62–63].

В. І. Кадеєв залишив дуже цікаву заувагу щодо обов'язковості професійної етики. Сам він ніколи не запізнювався, лекції закінчував вчасно, не затримуючи студентів на перерві [3, с. 96]. У спогадах Володимир Іванович свою викладацьку діяльність оцінював позитивно й наводив приклади позитивної оцінки з боку інших. Зокрема, у липні 1957 року він почав читати два лекційні курси «Основи археології» та «Історія первісного суспільства» на заочному відділенні історичного факультету, замінивши Б. А. Шрамка. Одну з його лекцій відвідав проректор М. Ф. Коломієць, який наприкінці заняття похвалив лектора, побажавши йому успішної роботи [3, с. 55].

Цікаво порівняти автооцінку викладачів з оцінкою їх студентами. У 1960-х роках опитування проводили закрито у письмовому форматі. Наприклад, курс «Історія первісного суспільства» за 1966 рік (викладач Б. А. Шрамко) отримав позитивні оцінки студентів (15 відгуків, усі позитивні) [11, ф. 4, оп. 5, спр. 1, арк. 1–15]. У спогадах колишніх студентів В. І. Кадеєв постає як вимогливий викладач, який має повагу й авторитет в аудиторії. Його лекції схарактеризовані як змістовні, сухі, з відступами у справді потрібних місцях. Скласти екзамен на «відмінно» Кадеєву було досить складно. Натомість геть іншим він постає як

викладач кафедральних спецкурсів: демократичнішим та поблажливішим лектором, що дозволяв собі жарти й цікаві доповнення [3, с. 96].

Траплялися й критичні зауваги щодо лекцій В. І. Кадеєва з боку колег. У 1966 році тодішній голова кафедри стародавнього світу та археології Б. А. Шрамко вказав на викладацькі недоліки В. І. Кадеєва, зацентрувавши на його «забудькуватості» [11, ф. 4, оп. 2, спр. 3, арк. 2]. Це, можливо, свідчить про конкуренцію серед викладачів та про їхнє ставлення до власної репутації як своєрідного фундаменту у вибраному фаху.

Як зазначають самі викладачі в автобіографічних нарисах, археологію в зазначений період вони викладали в душі марксистсько-ленінської ідеології на високому ідейно-теоретичному рівні, щоб підтримати власний імідж серед тодішньої університетської спільноти, сповненої такими ідеями. Якщо викладач не приділяв уваги «вихованню молоді в душі комунізму» й не брав участі в культурно-масовій роботі факультету, це могло позбавити його просуванню «кар'єрними сходинками». Викладачі зважали на таку особливість, розуміючи, що вона дасть змогу збільшити статки й закріпитися серед університетського бомонду.

Своєрідність викладання археології полягала й у проведенні археологічних практик, де студенти мали практично засвоїти теоретичні знання, набуті на лекціях. Якісно проведена археологічна практика додавала репутації викладачеві й підносила його авторитет серед студентства. Майже кожен із викладачів мав методичні вказівки з проведення археологічних практик і висловлював думки щодо організації побуту й культурно-масової роботи [4, 8 та ін.].

Як ми бачимо, на думку працівників кафедри археології та стародавнього світу (а згодом двох різних кафедр), археологію в Харківському університеті викладали на досить високому рівні. Вони вважали, що мають великий багаж знань із цієї дисципліни й можуть передати його теоретичні та практичні аспекти тодішньому студентству. Це, своєю чергою, давало їм змогу формувати персональний бренд відповідального й висококваліфікованого працівника, покликаного готувати фахівців, здатних реалізувати свої знання в подальшому житті. Позитивні спогади студентів та учнів підтверджують ці теорії й показують «ширину поля» символічного капіталу харківських археологів.

Отже, викладання археології очима викладачів було майже ідентичне до оцінок тогочасного студентства, а свідoctва як перших, так і других можна вважати двома різними сферами пізнання одного цілого щодо формування їх символічного капіталу. В автобіографічних нарисах викладачі часто перебільшували власну роль у процесі викладання, щоб створити свій позитивніший імідж серед університетської спільноти. Саме це дає змогу не сприймати їхні автобіографічні доробки як об'єктивні джерела інформації. Проте можемо зазначити, що перша половина 1950-х років для викладання археології в Харківському університеті стала новою віхою, адже в цей час сформували систему викладання цієї науки на історичному факультеті й поступово почали з'являтися нові кадри. Це розширило культурний капітал і змодельовало деякі маркери персонального бренду викладача-археолога.

Література

1. Бурдые П. Практический смысл. СПб.: Алетейя, 2001. 562 с.
2. Демидова М. В. «Символический капитал»: социально-философский анализ. *Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история*. Новосибирск, 2012. Вып. X. URL: <https://sibac.info/conf/social/x/27041>. (дата звернення: 25.07.2018)
3. Кадеев В. И. Воспоминания. – Харьков: ООО «НТМТ», 2013. 144 с.
4. Кадеев В. И., Латышева В. А., В. Ф. Мещеряков, И. П. Сергеев. Древняя история и античная археология в Харьковском университете (1805–1990 гг.). *Вестник Харьковского университета*. Харьков, 1991. № 357. С. 50–69.
5. Короливский С. М. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. Харьков: Видання ХДУ, 1955. 386 с.

6. Клейн Л. С. Феномен советской археологии. – СПб.: Изд-во «ФАРН», 1993. 138с.
7. Куделко С. М. Профессор Б. А. Шрамко как преподаватель. *Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко*. Харьков, 2008. С. 105.
8. Михеев В. К. Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805–1990 гг.). *Вестник Харьковского университета*. Харьков, 1991. № 357. С. 104–130.
9. Bulkin, V. A. Attainments and problems of Soviet archaeology. *World Archaeology*. 1982. Vol. 13. No. 3. P. 272–295.
10. Riley D. Bourdieu's class theory: the academic as revolutionary. URL: <https://catalyst-journal.com/vol11/no2/bourdieu-class-theory-riley> (дата звернення: 01.09.2018).
11. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна.
12. Державний архів Харківської області.

References

1. Burd'e P. Prakticheskij smysl [Practical meaning] (in Russian). SPB.: Aletejya, 2001. 562 s.
2. Demidova M. V. «Simvolicheskiy kapital»: social'no-filosofskij analiz [Symbolic Capital: A Socio-Philosophical Analysis] (in Russian). Actual problems of the social sciences: sociology, political science, philosophy, history. Novosibirsk, 2012. Issue X. URL: <https://sibac.info/conf/social/x/27041>. (accessed 25.07.2018).
3. Kadeev V. I. Vospominaniya [Memories] (in Russian). Kharkov: NTMT, 2013. 144 s.
4. Kadeev V. I., Latysheva V. A., V. F. Meshcheryakov, I. P. Sergeev. Drevnyaya istoriya i antichnaya arheologiya v Har'kovskom universitete (1805–1990 gg.) [Ancient history and ancient archeology at Kharkov University (1805–1990)] (in Russian). *Kharkiv University Bulletin*. Kharkiv. 1991. Issue 357. P. 50–69.
5. Korolivskij S. M. Har'kovskij gosudarstvennyj universitet im. A. M. Gor'kogo za 150 let [A.M. Gorky Kharkov State University for 150 years] (in Russian). Kharkov: Vidannya HDU, 1955. 386 s.
6. Klejn L. S. Fenomen sovetskoj arheologii [The phenomenon of Soviet archeology] (in Russian). SPb.: Izd-vo «FARN», 1993. 138 s.
7. Kudelko S. M. Professor B. A. Shramko kak prepodavatel [Professor B. A. Shramko as a teacher] (in Russian). Problems of archeology of Eastern Europe. To the 85th anniversary of B. A. Shramko. Kharkov, 2008. S. 105.
8. Miheev V. K. Vklad uchenyh Harkovskogo universiteta v razvitie arheologii (1805–1990 gg.) [Contribution of scientists from Kharkov University to the development of archeology (1805–1990)] (in Russian). *Kharkiv University Bulletin*. Kharkiv. 1991. Issue 357. P. 104–130.
9. Bulkin, V. A. Attainments and problems of Soviet archaeology (in English). *World Archaeology*. 1982. Vol. 13. No. 3. P. 272–295.
10. Riley D. Bourdieu's class theory: the academic as revolutionary (in English). URL:<https://catalyst-journal.com/vol11/no2/bourdieu-class-theory-riley> (accessed 01.09.2018).
11. Arkhiv Muzeiu arkheolohii KhNU imeni V. N. Karazina [Archives of the Museum of Archeology of V. N. Karazin Kharkiv National University]
12. Derzhavnyj arkhiv Kharkivskoi oblasti [State archive of Kharkiv region]

УРБАНІСТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94(477.54-21):314.1"1861/1917"

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-28-06

THE KHARKIV GOVERNORATE PROVINCIAL CITIES POPULATION (1861-1917)

D. M. Chornyj

V. N. Karazin Kharkiv National University

d.chornyj@karazin.ua , <https://orcid.org/0000-0001-9149-9203>

Стаття присвячена аналізу зростання і зменшення чисельності населення провінційних міст Харківської губернії в 1861-1917 рр., особливостям їх соціального, вікового, національного складу відповідно приналежності до різних типів за чисельністю населення і адміністративного статусу. Підкреслюється, що життя малих і середніх українських міст в період пізньої Російської імперії рідко потрапляє в поле зору професійних істориків; книги, які періодично з'являються в інтелектуальному просторі сучасної України, написані місцевими краєзнавцями, які схильні ідеалізувати місцевих діячів і всі події в минулому. Стаття заснована на документах з Державного архіву Харківської області, офіційних публікаціях, матеріалах статистики і періодичної преси. Стверджується, що з 1861 по 1914 рік відбувалося інтенсивне зростання населення провінційних міст губернії: в 1,35 рази в другій половині XIX століття і в 1,5 рази на початку XX століття; мало місце суттєве скорочення частки чисельності населення повітових і безповітових міст губернії, надшвидке зростання населення Харкова в 1861-1897 рр. і стабілізація співвідношення між населенням центру губернії і провінційними містами. Підкреслюється, що якщо в 1861 р. в регіоні було тільки малі і найменші міста, то на початку 20-го століття з'явилися міста середні за кількістю населення і залишилися тільки три найменші міста; структура населення провінційних міст була ближче до структури сільського населення, а відсоток інтелігенції, городян, зайнятих в торгівлі, фінансовій або промисловій сферах, людей найбільш працездатного віку був значно меншим, ніж в Харкові; домінування чоловіків не було значним в провінційних містах, але етнічний склад провінційних міст значно відрізнявся від складу провінційного центру. Перша світова війна вплинула на скорочення населення провінційних міст на 18%, змінила структуру зайнятості міських жителів і викликала значне ослаблення міської еліти.

Ключові слова: місто, Харківська губернія, повітовий центр, міське населення, національний склад, соціальна структура.

Статья посвящена анализу динамики численности населения провинциальных городов Харьковской губернии в 1861-1917 гг., особенностям их социального, возрастного, национального состава в зависимости от принадлежности к разным типам по численности населения и административному статусу. Подчеркивается, что жизнь малых и средних украинских городов в поздней Российской империи редко рассматривается профессиональными историками; книги, которые периодически появляются в интеллектуальном пространстве современной Украины, написаны местными краеведами, которые склонны идеализировать местных деятелей и все события в прошлом. Статья основана на документах Государственного архива Харьковской области, официальных публикациях, материалах статистики и периодической печати. Утверждается, что с 1861 по 1914 год происходил интенсивный рост населения провинциальных городов губернии: в 1,35 раза во второй половине XIX века и в 1,5 раза в начале XX века; имело место существенное сокращение процента населения уездных и безуездных городов внутри губернии, сверхбыстрый рост населения Харькова в 1861-1897 гг. и стабилизация

соотношения между населением центра губернии и провинциальными городами. Подчеркивается, что если в 1861 г. в регионе были только малые и сверхмалые города, то в начале 20-го века появились города средние по численности населения, и остались только три сверхмалых города; структура населения провинциальных городов была ближе к структуре сельского населения, а процент интеллигенции, горожан, занятых в торговле, финансовой или промышленной сферах, людей наиболее трудоспособного возраста был значительно меньше, чем в Харькове; доминирование мужчин не было значительным в провинциальных городах, но этнический состав провинциальных городов значительно отличался от состава провинциального центра. Первая мировая война повлияла на сокращение населения провинциальных городов на 18%, изменила структуру занятости городских жителей и вызвала значительное ослабление городской элиты.

Ключевые слова: город, Харьковская губерния, уездный центр, городское население, национальный состав, социальная структура.

The article deals with the growth and reduction of population in the Kharkiv Governorate provincial cities in 1861-1917, the features of its social, age, national structures according to different types to population size and administrative status. It is stressed that life of small and medium sized Ukrainian cities at late Russian empire is rarely kept under review by professional historians; the books which periodically appear in the intellectual area of modern Ukraine are written by local historians, who are inclined to idealize their local officials and all events in the past. The article is based on the documents from the State Archive of Kharkiv Region, official publications, statistics and the materials from periodical press. It is argues that from 1861 to 1914 occurred an intensive growth of the population of provincial towns of Governorate: 1,35 times at the second part of 19 century and 1,5 at the beginning of 20 century; sufficient percent reduction in the district and non-district city population within the Governorate, the Kharkiv population ultrafast growth at 1861-1897 and stabilization of the ratio between the population of the Governorate center and provincial cities. It is emphasizes that if at 1861 there was only small and smallest towns in region, then were appeared five average population cities and only three of the smallest cities remained at the beginning of the 20th century; the provincial cities population structure was closer to the rural population structure and the percentage of intellectuals, city-dwellers employed in trade, financial or industrial spheres, people of the most working age was significant less than in Kharkiv; the male domination wasn't significant in provincial towns, but the ethnic composition of the provincial cities differed significantly from that of the Governorate center. The First World War influenced the reduction by 18% the provincial cities population, varied the employment structure of the urban dwellers and caused a significant weakening of the urban elite.

Key words: city, Kharkiv Governorate, district center, city-dwellers, national composition, social structure.

The history of Ukrainian cities was completely «erased» from the historical memory of entire generations. It applies especially strongly to the period from the middle of the 19th century till the beginning of the 20th century in the Ukrainian part of the Russian Empire. After 1991, the situation has changed. The problems of historical memory reconstruction and search for the «historical roots» became particularly relevant. All issues related to urban life became more and more important after Ukraine had proclaimed its course towards European integration and a range of legislation addressing the decentralization and municipal self-government progress had been adopted.

«The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR» fundamental edition which was published in 1960-1980 gives an insight into the scale and techniques of «erasing» historical memory in the Soviet period. The articles which were devoted to the specific city mentioned the urban development of the period from the middle of the 19th century till the beginning of the 20th century very rarely and only in one or two sentences. For example, the statistical data on provincial cities population were presented not in their dynamics, but, generally for one year. Coverage of the workers' plight under capitalism and the rise of labour movement received primary emphasis in any

publications on urban issues. Any positive changes were disregarded [8, с.651-653; 9, с. 596-598; 11, с. 394-395, 454, 481-483, 627-631; 14, с. 97-102, 130-131, 358-359, 431; 15, с. 244-246, 513-514, 530-532, 624-626, 669-672]. All this was done to over-emphasize the Soviet period achievements.

In the summarizing studies devoted to the history of the Russian Empire and Ukraine, the weak development of cities, their poor economic condition, the lack of access to the achievements of modern civilization in city life and the accumulation of unsolvable problems are primarily connected with the shortcomings of the Municipal Statutes ("*Gorodovoe Polozhenie*") of 1870 or 1892 and with the incompetent or palliative measures taken by the Empire government [22, 23, 29]. The version about «the breakdown of urban modernization» in Russia (according to M.F. Hamm [39, p. 183]) which led to the Revolution of 1917 became widespread in historiography [38, 41, 42, 43].

After 1991, all ideological taboos were removed in Ukraine. However, the dominant discourse of the Ukrainian Revolution of 1917-1920 in the young Ukrainian state influences the historians' options. That's why all events which preceded the national revolution, are studied from only one point of view – search of its prerequisites. The cities of Ukrainian lands are treated exclusively as bastions of anti-Ukrainian trends. Hence, this is a typological repeating of the preceding Soviet period situation.

In the Ukrainian historiography the transition towards profound examination of all aspects of the urban life in the Ukrainian regions of the Russian Empire has been merely outlined. This was facilitated by publishing the book by modern Russian historian B. N. Mironov devoted to the modernization processes in Eastern Europe as well as a discussion about it. Contrary to the dominant point of view, B. N. Mironov stressed that the Russian Empire and its cities had been consecutively developing till 1917 and offered not to over-emphasize the difficulties which took place [12, 20]. However, as in all previous years only Kyiv, Kharkiv, Odesa, the largest cities of the Ukrainian provinces, are in the focus of interest to the historians [4, 16, 40].

Life of small and medium sized cities is rarely kept under review by professional historians [32, 33]. The books which periodically appear in the intellectual area are written by local historians, who are inclined to idealize their local officials and all events in the past [5, с.49-50; 21, с. 21-70; 30]. The main portion of modern document publications which are devoted to specific cities doesn't exceed the bounds of the 19th century. The striking example of such a situation is a series of documentary collections about the Slobodskaya Ukraine small towns, where only two percent of documents refer to the events of the beginning of the 20th century [1-3, 6-7, 13, 17-19, 34].

On the basis of the above mentioned, the aim of the article is to analyse the growth and reduction of population in the Kharkiv governorate provincial cities in 1861-1917, the features of its social, age, national structures according to different types to population size and administrative status. The research is based on the documents from the State Archive of Kharkiv Region, official publications [24-26, 31], statistics [27-28] and the materials from periodical press [35, 36].

At that time the network of Kharkiv province cities included the Governorate center, 10 district cities and six non-district settlements. The six cities – Slovyansk, Izium, Lebedyn, Sumy, Bilopillia, Okhtyrka – with the population from 10,2 to 17,4 thousand people were small sized at 1861. The ten cities – Zmiyiv, Zolochiv, Krasnokutsk, Valky, Vovchansk, Chuhuiv, Kupiansk, Nedryhailiv, Starobilsk, Bohodukhiv – were considered smallest with the population from 4,1 to 9,5 thousand people. As we can see from Table 1 there was an intensive growth of the Governorate city population in 1861-1897 and in 1897-1914. From 1861 to 1897 the population of provincial towns 1,35 times increased from 142,905 to 193,354 people. It was characterized by sufficient percent reduction in the district and non-district city population within the Governorate (from 73,96% to 52,6%) and the Kharkiv population ultrafast growth. At the beginning of the 20th century the urban population growth continued. From 1897 to 1914 the number of townsman and townswoman 1,5 increased. But the difference between populations of provincial cities and the center remained stable. At that time the five cities were average ones with the population from 20,6 to 49,9 thousand

people. The eight cities with population from 11,6 to 17,9 thousand were considered small. The three cities were the smallest, their population numbered from 6,3 to 8,3 thousand inhabitants.

The success in industrial development promoted the growth of provincial cities. The sugar plant of the Haritonenko's firm was the most dominant one in Sumy, providing about 80 % of the city industrial turnover. The plant owner was the main sponsor of all local cultural events. Slovyansk became the center of salt production, and its owners were at the heart of the local elite. Okhtyrka, Bohodukhiv, Valky, Vovchansk, Iziium, Kupiansk, Lebedin were the centers for processing agricultural products, mainly flour [3, 56-58; 10, с. 97-99; 33, 98-104; 13, с. 55-56; 18, с. 33-34; 19, с.68-72; 35, 1890, 17 янв.; 1904, 9 ноябр.; 36, 1912, 12 дек.; 1913, 20 марта; 1914, 29 янв.]. The Military School located in Chuhuiv had a great impact on the city development [35, 1910, 30 сент.]. Other cities were mainly the centers of local trade. The recreational component gained increasing importance in Slovyansk: the city was gradually becoming an important resort center.

Table 1. Urban population growth in the Kharkiv Governorate, 1861-1917

	1861	1882	1897	1914	1917
Kharkiv	50,301	133,139	173,989	249,698	288,024
Zolochiv*	5,379	5,777	6,573	12,214	?
Okhtyrka	17,415	23,223	23,399	31,928	28,832
Bohodukhiv	9,461	10,268	11,752	15,538	13,251
Krasnokutsk*	6,427	5,771	6,860	8,303	6,249
Valky	5,942	7,185	7,938	13,659	6,906
Vovchansk	7,901	15,200	11,020	16,965	16,075
Zmiyiv	4,105	4,382	4,673	6,628	5,750
Chuhuiv*	8,176	9,782	12,592	17,028	15,983
Iziium	11,179	17,989	13,108	17,880	14,797
Sloviansk*	10,225	15,374	15,792	28,925	26,246
Kupiansk	5,594	3,097	6,893	11,629	13,345
Lebedyn	13,747	17,993	14,301	20,619	17,453
Nedryhailiv*	6,167	6,761	5,873	6,348	?
Starobilsk	8,164	7,916	9,801	12,323	6,818
Sumy	11,277	14,630	27,564	49,945	35,770
Bilopillie*	11,746	12,565	15,215	21,897	16,519
Province cities	142,905	177,913	193,354	291,829	223,994
Total	193,206	311,052	367,343	541,527	512,018

[Source: 24, Ведомость «О числе жителей по сословиям»; 26, с. 33 – 62; 27, с. 4–5; 28, с. 14–15; 31, с. 136–142]

* Non-district cities.

The provincial cities population structure differed significantly from that of the center. By many indicators, it was closer to the rural population structure. By the Census of 1897, 34,5 % of the provincial cities population (self-dependent individuals and the members of their families) were involved in agricultural production, while only 1,7 % of such people lived in Kharkiv. The percentage of intellectuals, servants, day labourers, inhabitants employed in trade, financial or industrial spheres was significantly less (the Census counted them without dividing into businessmen, craftsmen or factory workers). In the provincial cities, children under 10 years of age made more than 26 % of the population (17,4% in Kharkiv), while people of the most working age (aged 20 to 39) made 28,4 % (40,5% in Kharkiv).

The male domination wasn't significant, men exceeded women by 2,7 thousand (by 10,4 thousand in Kharkiv). The ethnic composition of the provincial cities differed significantly from that of the Governorate center. 79,5% of the Ukrainians, 18,4% of the Russians, 1% of the Jews, 0,4% of the Poles, 0,2% of the Germans lived there. In comparison, there were 25,8% of the Ukrainians, 63,2% of the Russians, 5,7% of the Jews, 2,3% of the Poles, 1,3% of the Germans in Kharkiv [27, с. 4-5, 67, 270-273].

The First World War which began in August 1914 significantly influenced all the aspects of urban life in the region. At the beginning of 1915, there was a slight reduction (by 9655 people) in the size of the Governorate urban population. Moreover, 61,3% of out-migrants were from the provincial cities. In January 1915, their population was 285 906 [25, Ведомость «О числе жителей по сословиям»]. By the end of 1917, the provincial cities population continued to reduce and was estimated at 223 994, whereas the Kharkiv population increased to 288 024 (growth by 20,5%) [28, с. 14-15]. Because the Zolochiv and Nedryhailiv population data are missing, the scale of reducing by 1917 can be correctly compared with the data of 1914 apart from these cities. So, the number of citizens in the provincial cities was reduced by 49 273 (by 18%). It means as if two provincial cities, Okhtyrka and Izium, disappeared from the Governorate map!

The cities that suffered the greatest population loss were the district centers, where agricultural production dominated: in Valky – by 49,4%, in Starobilsk – by 44,7%. Depopulation in Krasnokutsk, Sumy, Bilopillie was by 25-28%, in Lebedyn, Bohodukhiv, Zmiyiv, Izium – by 13-17%, in Okhtyrka, Vovchansk, Sloviansk, Chuhuiv – by 4-9%. The only city with the increased population was Kupiansk – at the end of 1917 there were 13 345 citizens, that was by 1,7 thousand people or by 14,7% more than it had been on the eve of the First World War. In Chuhuiv, where the Military School was located and where the military units were trained before being sent to the front, the population practically stabilized in 1915-1917 [25, Ведомость «О числе жителей по сословиям»; 28, с. 14-15]. As a result, at the end of 1917 the provincial cities population percentage reduced by 43,7% (see Table 1). The main causes for population decline were the mobilization of citizens (for example, 3445 people or 15,7% of population went to the front from Bilopillia, 1167 of them died in military battle (5,3% of citizens) [14, с.131], the departure of the military units located in the cities for the front and the workers, who had not long ago been farmers, for the country due to the labour shortage there and the increasing demand for food.

The war influenced the employment structure of the provincial cities population. By the beginning of 1915, the total number of craftsmen had reduced by 3,2 thousand in the provincial cities, whilst Kharkiv lost only 221 craftsmen. The reduction applied to almost all trades, but the most notable decrease occurred in construction: carpenters, masons, stove-setters, house-painters, roofers, glaziers – by 495, tailors, shoemakers – by 985, butchers and sausage makers – by 275, cabmen – by 262. Evidently, a part of them were drafted into the military or went out of business in the context of the consumer market demand restructuring. Some of them had to retrain for a new profession. Thus, by the end of 1915 the number of people occupied in baking bread had been increased, while the number of bakers, who were making more delicious *kalach* (kind of white wheatmeal loaf) and buns had been reduced [24, Ведомость «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»; 25, Ведомость «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»].

The War resulted in a significant weakening of the provincial cities elite. Thus, the number of the Okhtyrka executive board (*uprava*) members was reduced by half: the mayor N. Y. Baliashniy, a former professional military man and a retired colonel, was drafted into the acting army; one of the members of the executive board V. I. Pup was engaged in military service in Kharkiv [36, 1916, 29 янв]. The district nobility head N. V. Kleynmihel departed to the front from Bohodukhiv [35, 1915, 8 марта]. Similar events took place in other cities. The local elite staff losses proved to be very heavy. For this reason, when at the beginning of 1916 the Empire authorities started selecting candidates for administrative positions in Galychyna which they were once again going to take under their control after its occupation at the end of 1914 and the beginning of 1915, only five candidatures were nominated from the Kharkiv Governorate: three – from Kupiansk district and

two – from Kharkiv district [37, Ф. 3, оп. 287, спр. 5719, арк. 4-11]. A sharp drop in the number of reports concerning the events in the provincial cities and districts in the Kharkiv newspapers became one of the indirect evidences for intellectual losses in the provincial cities [36, 1914-1916]. Evidently, those educated and socially active city dwellers, who were local newspaper correspondents, were drafted into the army as well. The depopulation was only partially offset by those who had arrived after evacuation from the Empire western regions. This was the cause for the insignificance of small towns and the lack of facilities the people evacuated from the Empire Western Governorates were accustomed to.

The cities of the Kharkiv Governorate are of interest because they composed quite an integrated system from the point of view of its origin, the features of social, age, national structures of the population. They belonged to different types according to population size, administrative status, economic activities. From 1861 to 1914 we can see an intensive growth of the the population of provincial towns of Governorate: 1,35 times at the second part of XIX century and 1,5 at the beginning of XX century. At the same time we can constant sufficient percent reduction in the district and non-district city population within the Governorate, the Kharkiv population ultrafast growth at 1861-1897 and stabilization of the ratio between the population of the governorate center and provincial cities. If at 1861 there was only small and smallest towns in region, then the average population cities appeared and only three of the smallest cities remained at the beginning of the 20th century. We believe that this growth was facilitated by socio-economic changes and the implementation of the principles of the Municipal Statutes. But at 1914-1917 the provincial cities population reduced by 18%. The provincial cities population structure was closer to the rural population structure. The percentage of intellectuals, city-dwellers employed in trade, financial or industrial spheres, people of the most working age was significantl less than in Kharkiv. The male domination wasn't significant in provincial towns. But the ethnic composition of the provincial cities differed significantly from that of the Governorate center. The First World War influenced the employment structure of the provincial cities population and caused a significant weakening of the urban elite. Nevertheless in our view the main development vector – towards modernization of their socio structure – was clearly seen.

Література

1. Богодучів: Зб. арх. док. і матеріалів. Х.: Фоліо, 1995. 128 с.
2. Валки: Зб. архівних документів і матеріалів. Х.: Філія «Експрес» СП «ІНАРТ», 1992. 47 с.
3. Вовчанськ: Зб. архівних док. і матеріалів. Харків.: «Фоліо», 1994. 122 с.
4. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914 / Пер. з англ. Ю.Олійника. К.: Критика, 1999. 382 с.
5. Захаров И.И. Волчанск и Волчанский район: От века к веку. Х.: РИП «Оригинал», 1999. 240 с.
6. Змиев: Старинные города Харьковщины. Х., 1992. 39 с.
7. Золочів: Зб. архівних док. і матеріалів. Харків.: «Фоліо», 1995. 104 с.
8. История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. К.: Главная редакция УСЭ, 1976. 727 с.
9. История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область. К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1976. 811 с.
10. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. К.: Украинская советская энциклопедия, 1980. 698 с.
11. История городов и сел Украинской ССР: Харьковская область. К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1976. 722 с.
12. История России : Quo Vadis? *Одиссей. Человек в истории*. М.: Наука, 2004. С. 378-421.
13. Ізюм: Збірник архівних документів і матеріалів. Харків.: «Фоліо», 1994. 104 с.

14. Історія міст і сіл Української РСР: Сумська область. К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1973. 694 с.
15. Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область. К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. 1002 с.
16. Історія міста Харкова ХХ століття / О.Н.Ярмиш, С.І.Посохов, А.І.Епштейн та ін. Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. 686 с.
17. Краснокутськ: Зб. арх. док. і матеріалів. Х.: Фоліо, 1994. 95 с.
18. Куп'янськ: Зб. арх. док. і матеріалів. Харків.: «Фоліо», 1994. 94 с.
19. Лебедин: Зб. арх. док. і матеріалів. Харків: «Фоліо», 1997. 158 с.
20. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.). Спб.: Дмитрий Буланин, 1999. Т.1.548 с. Т.2. 566 с.
21. Мірошниченко І. Старобільщина: історико-краєзнавчий нарис. Луганськ: ВАТ «ЛОД», 2002. 112 с.
22. Нардова В.А. Городское самоуправление в России после реформы 1870 г. *Великие реформы в России 1856-1874 / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Буинелла*. М.: Изд-во Москов. ун-та, 1992. С.221-238.
23. Нардова В.А. Самодержавие и городские Думы в России в конце XIX - начале XX в. СПб.: Наука, 1994. 159 с.
24. Обзор Харьковской губернии за 1913 г. Харьков: Типография Губернского правления, [б.г.]. 39 с.
25. Обзор Харьковской губернии за 1914 г. Харьков: Типография Губернского правления, [б.г.]. 38 с.
26. Памятная книжка Харьковской губернии на 1863 год. Харьков: В университетской типографии, 1863. 344 с.
27. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLVI Харьковская губерния. СПб., 1904. 297 с.
28. Перепись Всероссийская сельскохозяйственная и городская 1917. Харьков. Губ. Итоги по уездам, губернии и городам. Предварительный подсчет. Харьков, 1920. С.14–15.
29. Россия в начале XX века / А.Н.Сахаров, А.Н.Боханов, Л.С.Гатагова и др. М.: Новый хронограф, 2002. 744 с.
30. Удовик І., Кукса М. Україна, Слобожанщина, Куп'янщина (кн. перша). Куп'янськ, 1998. 250 с.
31. Харьковский календарь на 1884 год. / Изд. Харьк. ГСК; Под ред. действ. чл.-секр. ком. П. С. Ефименко. Харьков : Тип. губ. правл., 1883. VIII, 455, 161, 41 с.
32. Чорний Д.М. Вовчанська міська дума на початку ХХ ст.: складнощі становлення самоврядування. *Вісник Харківського національного ун-ту імені В.Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. Х., 2012. № 1006. Вип.15. С. 21-25.
33. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок ХХ ст.). Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. 304 с.
34. Чугуїв: Зб. арх. док. і матеріалів. Х.: Фоліо, 1993. 67 с.
35. Харьковские губернские ведомости. Харків, 1915.
36. Южный край. Харків, 1916.
37. Державний архів Харківської області.
38. Guthrie S.L. Ukrainian Cities during the Revolution and the Interwar Era. *Rethinking Ukrainian History / Ed. by I.L.Rudnytsky*. Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies: The University of Alberta, 1981. P.156-179.
39. Hamm M.F. The Breakdown of Urban Modernization: A Prelude to the Revolutions of 1917. *The City in Russian History*. Lexington: University Press of Kentucky, 1976. P. 183-200.
40. Hamm M.F. Kiev. A Portrait, 1800-1917. Princeton University Press, 1995. 304 p.
41. Lewis R.A., Rowland R.H. Urbanization in Russia and the USSR, 1897-1970. *The City in Russian History*. Lexington: University Press of Kentucky, 1976. P. 205-221.

42. Rowland R.H. Urban In-migration in Late Nineteenth-Century Russia. *The City in Russian History*. Lexington: University Press of Kentucky, 1976. P. 115-138.
43. Woroby P. The Role of the City in Ukrainian History. *Rethinking Ukrainian History* / Ed. by I.L.Rudnytsky. Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies: The University of Alberta, 1981. P.203-215.

References

1. Bohodukhiv [Bogodukhiv] (in Ukrainian): Zb. arkh. dok. i materialiv. Kh.: Folio, 1995. 128 s.
2. Valki [Valki] (in Ukrainian): Zb. arkh. dok. i materialiv. Kh.: Filiia Ekspres SP INART. 1992. 47 s.
3. Vovchans'k [Vovchans'k] (in Ukrainian): Zb. arkh. dok. i materialiv. Kharkiv: «Folio». 1994. 122 s.
4. Herlihi P. Odesa. Istoriiia mista, 1794-1914 [Odessa. A History 1794-1914] (in Ukrainian) / Per. z angl. IU. Oliinyka. K.: Krytyka, 1999. 382 s.
5. Zakharov I.I. Volchansk i Volchanskiï raion: Ot veka k veku [Volchansk and Volchansk district: from century to century] (in Ukrainian). Kh.: RIP «Original», 1999. 240 s.
6. Zmiev [Zmiev] (in Ukrainian): Starinnye goroda Kharkovshsciny. Kh., 1992. 39 s.
7. Zolochiv [Zolochiv] (in Ukrainian): Zb. arkh. dok. i materialiv. Kharkiv: «Folio», 1995. 104 s.
8. Istoriiia gorodov i sel Ukrainскоï SSR. Voroshilovgradskaia oblast' [The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR. Voroshilovgrad region] (in Russian). K.: Glavnaia redaktsiia USE, 1976. 727 s.
9. Istoriiia gorodov i sel Ukrainскоï SSR. Donetskaia oblast' [The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR. Donetsk region] (in Russian). K.: Glavnaia redaktsiia USE, 1976. 811 s.
10. Istoriiia gorodov i sel Ukrainскоï SSR. Sumskaia oblast' [The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR. Sumy region] (in Russian). K.: USE, 1980. 698 s.
11. Istoriiia gorodov i sel Ukrainскоï SSR: Kharkovskaia oblast' [The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR. Kharkov region] (in Russian). K.: Glavnaia redaktsiia USE, 1976. – 722 s.
12. Istoriiia Rossii : Quo Vadis? [Russian Haistory: Quo Vadis?] (in Russian). *Odissei. Chelovek b istorii*. M.: Nauka, 2004. S. 378-421.
13. Izium [Izium] (in Ukrainian): Zb. arkh. dok. i materialiv. Kharkiv: «Folio». 1994. 104 s.
14. Istoriiia mist i sil Ukraïns'koï RSR: Sums'ka oblast' [The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR. Sumy region] (in Ukrainian). K.: Golovna redaktsiia Ukraïns'koï radians'koï entsiklopedii AN URSSR, 1973. 694 s.
15. Istoriiia mist i sil Ukraïns'koï RSR: Kharkivs'ka oblast' [The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR. Kharkov region] (in Ukrainian). K.: Golovna redaktsiia Ukraïns'koï radians'koï entsiklopedii AN URSSR, 1967. 1002 s.
16. Istoriiia mista Kharkova XX stolittia [History of Kharkiv in the 20th Century] (in Ukrainian) / O.N. Iarmish, S.I Posokhov, A.I. Epshtein ta in. Kh.: Folio; Zoloti storinky, 2004. 686 s.
17. Krasnokuts'k [Krasnokuts'k] (in Ukrainian): Zb. arkh. dok. i materialiv. Kh.: Folio, 1994. 95 s.
18. Kup'ians'k [Kup'ians'k] (in Ukrainian): Zb. arkh. dok. i materialiv. Kharkiv: «Folio», 1994. 94 s.
19. Lebedyn [Lebedyn] (in Ukrainian): Zb. arkh. dok. i materialiv. Kh.: «Folio», 1997. 158 s.
20. Mironov B.N. Sotsial'naia istoria Rossii perioda imperii (XVIII - nachalo XX v.) [The social history of Russia during the empire (XVIII - early XX century)] (in Russian). Spb.: Dmitriï Bulanin, 1999. T.1.548 c. T.2. 566 c.
21. Mirosnichenko I. Starobil'shscyna: istoryko-kraieznavchyï narys [Starobils'k region: historical-kraieznavchyï essay] (in Ukrainian). Luhans'k: VAT «LOD», 2002. 112 s.
22. Nardova V.A. Gorodskoe samoupravlenie v Rossii posle reformy 1870 g. [Urban government in Russia after the reform of 1870] (in Russian) // Velikie reform v Rossii 1856-1874 / Pod red. L.G. Zaharovoï, B. Eklofa, Dzh. Bushnella. M.: Izd-vo Moskov. un-ta, 1992. S.221-238.

23. Nardova V.A. Samoderzhavie i gorodskie dumy v Rossii v kontse XIX - nachale XX v. [Autocracy and City Councils in Russia in the late nineteenth and early twentieth centuries] (in Russian). SPB.: Nauka, 1994. 159 s.
24. Obzor Khar'kovskoï gubernii za 1913 g. [Review of the Kharkov province for 1913] (in Russian) Khar'kov: Tipografiia Gubernskogo pravleniia, b.g. 39 s.
25. Obzor Khar'kovskoï gubernii za 1914 g. [Review of the Kharkov province for 1914] (in Russian) Khar'kov: Tipografiia Gubernskogo pravleniia, b.g. 38 s.
26. Pamiatnaia knizhka Khar'kovskoï gubernii na 1863 god. [The memorial book of the Kharkov province for 1863] (in Russian. Khar'kov: V universitetskoï tipografii, 1863. 344 s.
27. Pervaia Vseobshscaia perepis' naseleniia Rossiïskoï imperii 1897 [The First General Census of the Population of the Russian Empire] (in Russian). Vyp. XLVI Kharkovskaia guberniia. SPb., 1904. 297 s.
28. Perepis' Vserossiiskaia sel'ksohoziaïstvennaia i gorodskaia 1917. Kharkov. Gub. [All-Russian Agricultural and Urban Census 1917. Kharkov Province] (in Russian). Itogi po uezdnam, gubernii i gorodam. Predvaritelnyï podschet. Khar'kov, 1920. S. 14–15.
29. Rossiia v nachale XX beka [Russia at the Beginning of the Twentieth Century] (in Russian) / A.N. Sakharov, A.N. Bokhanov, L.S. Gatagova i dr. M.: Novyï Khronograf, 2002. 744 s.
30. Udovyk I., Kuksa M. Ukraïna, Slobozanshcyna, Kup'ianshcyna (kn. persha) [Ukraine, Slobozhansk region, Kupyansk region] (in Ukrainian). Kup'ians'k, 1998. 250 s.
31. Khar'kovskii kalendar' na 1884 god [Kharkov calendar for 1884] (in Russian) / Izd. Khark. GSK. Kharkov: Tip. gub. pravl., 1883. VIII, 455, 161, 41 s.
32. Chornyï D.M. Vovchans'ka mis'ka дума na pochatku XX st.: skladnoshsci stanovlennia samovriaduvannia [The City Council of Vovchansk at the Early Twentieth Century: Overcoming Difficulties of the Formation of Municipal Self-Government] (in Ukrainian). *V.N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*. Kharkiv, 2012. Issue 1006, V. 15. S. 21-25.
33. Chornyï D.M. Po livyï bik Dnipra: problem modernizatsii mist Ukraïny (kinets XIX – pochatok XX st.) [On the Left Side of the Dnieper: Problems of Modernization of Ukrainian Cities (end of XIX - beginning of XX century)] (in Ukrainian). Kh.: KhNU imeni V.N. Karazina, 2007. 304 s.
34. Chuhuïv [Chuhuïv] (in Ukrainian): Zb. arkh. dok. i materialiv. Kh.: Folio, 1993. 67 s.
35. Khar'kovskie gubernskie vedomosti [Kharkiv Provincial Gazette] (in Russian). Kharkiv, 1915.
36. IUzhnyiï kraj [Southern Region] (in Russian). Kharkiv 1916.
37. Derzhavnyiï arkhiv Kharkivs'koï oblasti [State archive of Kharkiv region].
38. Guthier S.L. Ukrainian Cities during the Revolution and the Interwar Era. *Rethinking Ukrainian History* / Ed. by I.L.Rudnytsky. Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies: The University of Alberta, 1981. P.156-179.
39. Hamm M.F. The Breakdown of Urban Modernization: A Prelude to the Revolutions of 1917. *The City in Russian History*. Lexington: University Press of Kentucky, 1976. P. 183-200.
40. Hamm M.F. Kiev. A Portrait, 1800-1917. Princeton University Press, 1995. 304 p.
41. Lewis R.A., Rowland R.H. Urbanization in Russia and the USSR, 1897-1970. *The City in Russian History*. Lexington: University Press of Kentucky, 1976. P. 205-221.
42. Rowland R.H. Urban In-migration in Late Nineteenth-Century Russia. *The City in Russian History*. Lexington: University Press of Kentucky, 1976. P. 115-138.
43. Woroby P. The Role of the City in Ukrainian History. *Rethinking Ukrainian History* / Ed. by I.L.Rudnytsky. Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies: The University of Alberta, 1981. P.203-215.

УДК: (477) «1920/1930»:366

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-28-07

**СПОЖИВАННЯ, ЛЮДИНА Й ГЕНДЕР: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ
(НА ПРИКЛАДІ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЗА ДОБИ СТАЛІНІЗМУ)**

І. В. Скубій, С. Г. Пилипенко

Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра
Василенкаirynaskubii@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9349-8933>
pilipenko Svetl@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5949-0134>

Дослідження має на меті розширити наукове поле історії споживання та осмислити способи формування в суспільстві гендерних стандартів і моделей споживання за допомогою залучення історії, філософії та соціології споживання. Враховуючи, що процес споживання тісно пов'язаний з гендерною перспективою існує необхідність застосування міждисциплінарного підходу, який дозволить дослідити взаємозв'язок між гендером і споживанням, а також вивчити особливості конструювання гендеру крізь призму практик споживання. Проблеми конструювання фемінності й маскулітності у процесі споживання як складової частини повсякденних практик розглянуто на прикладі ранньорадянського суспільства, що дозволило «знайти» нові обличчя радянської історії – споживачів. Проведення історичних аналогій дає можливість критично оцінити комуністичний ідеологічний проект присвячений конструюванню «нової радянської людини» та «нового радянського споживача». Проголошення більшовицьким керівництвом принципів гендерної рівності не привело до суттєвої трансформації повсякденних практик споживання, оскільки у сфері домашнього споживання більшість функцій продовжували виконуватися жінками. У процесі дослідження було з'ясовано, що конструювання гендеру засобами споживання в ранньорадянському суспільстві відбувалося за умов використання практик споживання як форми соціального примусу. В сучасних умовах споживач є типом особистості, котрий самостійно визначає конфігурацію соціокультурного простору. Тому одна із ключових відмінностей ранньорадянського і сучасного споживання полягає у тому, що проблема гендерної ідентифікації у теперішніх умовах набуває амбівалентного характеру та сприяє стандартизації культурних артефактів і «розпорошуванню» гендерних маркерів.

Ключові слова: гендер, споживання, повсякденне життя, радянське суспільство, історія, філософія, соціологія.

Исследование направлено на расширение научного поля истории потребления, а также осмысление способов формирования в обществе гендерных стандартов и моделей потребления с помощью привлечения истории, философии и социологии потребления. Учитывая, что процесс потребления тесно связан с гендерной перспективой существует необходимость применения междисциплинарного подхода, который позволит исследовать взаимосвязь между гендером и потреблением, а также изучить особенности конструирования гендера сквозь призму практик потребления. На примере раннесоветского общества рассматриваются проблемы конструирования феминности и маскулинности в повседневных практиках потребления, что позволяет «найти» новые лица советской истории – потребителей. Построение исторических аналогий позволяет критически оценить коммунистический идеологический проект посвященный конструированию «нового советского человека» и «нового советского потребителя». Провозглашение большевистским руководством принципов гендерного равенства не привело к существенной трансформации повседневных практик потребления, поскольку в сфере домашнего потребления большинство функций продолжали выполняться женщинами. Исследование показало, что конструирование гендера в раннесоветском обществе происходило в условиях

использования практик потребления как формы социального принуждения. В условия современного общества потребитель становится типом личности, которая самостоятельно определяет конфигурацию социокультурного пространства. Поэтому одно из ключевых отличий раннесоветского и современного потребления состоит в том, что проблема гендерной идентификации в современных условиях приобретает амбивалентный характер и сопутствует стандартизации культурных артефактов и «распылению» гендерных маркеров.

Ключевые слова: гендер, потребление, повседневная жизнь, советское общество, история, философия, социология.

The research is directed on the field of history of consumption's expansion, as well as inclined to the understanding of the gender standards and models in consumption. It is based on the theoretical achievements of gender studies, philosophy and sociology of consumption. Whereas consumption is a process that is closely connected with a gender perspective, it forces to examine the issue of constructing gender through consumption practices. Thus, the authors pay particular attention to the cross-disciplinary methodological approach, which allows exploring the interrelations between gender and consumption. The case study of this article is the construction of femininity and masculinity in the everyday consumer practices in the early Soviet society, which allows to "find" the new faces of Soviet social history – consumers. The ways of construction femininity and masculinity in the everyday practices, the formation of gender models and standards in consumption have been considered irrespectively to the career level or material status of the research actors. Making historical analogies provides opportunity for a critical understanding of the communist ideological project devoted to the constructing of a "new Soviet man" and "new Soviet consumer". Despite the proclaimed principle of gender equality by the Bolshevik authorities, these changes did not significantly transform the everyday consumer practices, because in the sphere of domestic consumption most of the functions were still performed by women. The study suggests that the construction of gender in early Soviet society occurred under the conditions of using consumption practices as a form of social coercion. In modern society, a consumer becomes a type of person who independently determines the configuration of a sociocultural space. Thus, one of the key differences between early Soviet and modern consumption is the gender identity which is becoming ambivalent nowadays and accompanies the standardization of cultural artefacts and the "dispersal" of gender markers.

Keywords: gender, consumption, everyday life, Soviet society, history, philosophy, sociology.

Початок ХХІ століття зумовив потребу філософського переосмислення існування сучасної людини, яка опинилася всередині специфічного колажу, де поєднані Я/Інший, модерн/постмодерн, традиція/новація, об'єкт/суб'єкт, тілесне/духовне, раціональне/іраціональне, природне/штучне, індивідуальне/універсальне, емоційне/раціональне, маскулінне/фемінне. Сучасна людина, на думку П. Бурдьє, існує в режимі *fast-thinking* («швидке мислення» за аналогією з *fast-food* – «швидке харчування»), коли в умовах дефіциту часу розривається дискурсивне мислення [2]. Відтепер індивід у споживанні орієнтується на «готові» ідеї, кліше, серійність і перевірені спецефекти, проживає життя в новому світі – світі товарів, де «спокуса» стає основною стратегією масової культури. Єдиний світ – це єдиний товарний світ, де саме буття зазнає значних трансформацій, а фланер постає як символ пошуку задоволень, символ світу випадковості у світі «універсального магазину» [11]. У цьому вузлі трансформаційних процесів споживання – це не лише культурна практика ідентифікації, а й утілення таких змін. Зокрема, Г. Фоллмер систематизував типові характеристики людини в такий спосіб: Homo erectus, Homo sapiens, Homo faber, Homo politicus, Homo sociologicus, Homo metaphysicus, Homo religious, Homo loquens, Homo grammaticus, Homo ludens, Homo symbolicus, Homo excentricus, Homo

synertchnologicus [12]. Розвиток суспільства споживання спричинив потребу виокремлювати *Homo consumer* – «людину, яка споживає».

Типовою рисою сучасних гуманітарних студій є пошук і «віднайдення» нових облич чи акторів. Дослідниця радянської історії Шейла Фіцпатрік пропонує «зняти маски» й побачити за ними ідентичності, непомітні для дослідника з першого погляду [22]. Одним з об'єктів таких досліджень можуть стати споживачі, які були учасниками соціально-економічних відносин, чиє місце в соціальній ієрархії зумовлене не тільки їхнім професійним чи матеріальним станом, але й залежало від відносин з матеріальними об'єктами і між собою, зокрема від повсякденних практик купівлі та споживання [8, с. 65]. Тому в межах нашого дослідження ми спробуємо розглянути філософські концепції споживання та проблему конструювання гендеру у процесі споживчих практик, де як один із прикладів розглянемо радянське суспільство за доби раннього сталінізму.

Суспільство споживання як наукову проблему вперше розглянуто в однойменній праці Ж. Бодрійяра, де феномен споживання постає матрицею нової цивілізації, мета якої – збільшити потужності виробництва, щоб задовольнити потреби особистості, які, своєю чергою, набувають ознак «вірусної метонімії» [1]. Щоб описати цю ситуацію, філософ використовує поняття «симулякр», яке позначає ідеократично спроектовану та сконструйовану реальність, де людина-конформіст орієнтована на культ споживання в координатах соціальної диференціації. Споживання як нова людська вітальність стає новою формою маргіналізації людського суспільства, унаслідок чого відбувається втрата соціальної реальності.

Варіативність і мінливість сучасності потребує не лише міждисциплінарного, але й поліпарадигмального підходу до осмислення феномена споживання в контексті філософсько-історичної оптики. Застосування поліпарадигмальної методології дає змогу визначити еволюцію гендерних практик споживання в ранньорадянському суспільстві й порівняти їх із сучасним поглядом на ці моделі взаємодії. Аналогії з 1920–1930-ми роками у вивченні проблем взаємозв'язку споживання та гендеру відкривають можливість критично осмислити радянський ідеологічний проект із конструювання «нової радянської людини» й «нового радянського споживача». Як свідчить соціально-історична практика, феномен споживання, розгортаючись у соціальному полі, «відповідає» за конструювання гендеру за допомогою засобів, підтримуваних не лише домінантною культурою, але й політичною, релігійною, економічною та іншими системами. Споживання завжди поставало маркером, завдяки якому суспільство репрезентувало індивіда, і було своєрідним символом його самоідентифікації: моделі «справжнього чоловіка» та «справжньої жінки». Розуміння природи споживання дає змогу відкрити нові перспективи в дослідженні трансформаційних процесів сучасності й осмисленні проблеми становлення нового типу людини.

Традиційно вважають, що *Homo consumer* – це результат утвердження масового споживання в західноєвропейському суспільстві, тоді як радянський споживач був змушений існувати в межах чіткої системи координат, встановлених державою та ідеологією. Дослідники пропонують звернути особливу увагу на проблему застосування термінології під час вивчення радянського споживання й наголошують на потребі позбавити цей термін ідеологічних конотацій. Це дає змогу говорити про можливе виокремлення так званого «радянського споживача» як окремого типу, який не потребував широкого асортименту товарів, але умови повсякденного існування якого впливали на творення ним креативних практик споживання. У зв'язку з цим дослідники вбачають радянське споживання джерелом формування особливої ідентичності, яка під впливом економічних умов, зокрема дефіциту, нормування, планового розподілу, мала за результат творення специфічних практик і традицій [16, р. 31, 37]. У 1920-х роках сутність радянського товарного дефіциту полягала в тому, що споживчий ринок недостатньо й невчасно забезпечували товарами широкого вжитку [7, с. 58]. Влада вбачала головною причиною відсутності на ринку необхідних товарів так звану «хижацьку» діяльність приватних підприємців, тоді як основними причинами цього явища була диспропорція в розвитку промисловості й сільського

господарства, нестабільна державна ринкова політика, недостатня кількість усупільнених (державних і кооперативних) торговельних закладів в умовах згорання приватної мережі. До кінця 1920-х років під впливом ліквідації ринку та згорання НЕПу перелік дефіцитних товарів тільки збільшувався, а отже, дефіцит поступово перетворився на хронічну проблему радянської економіки й суспільства [7, с. 57]. За доби сталінізму «людина-конформіст» навчилася пристосовуватись до проблем із забезпеченням товарів, черг, що поступово ставали неодмінною частиною її повсякдення.

Особливості радянської економічної системи та ідеологічне середовище також визначили типові риси фемінності й маскулінності у споживанні. Як свідчить сучасний соціально-гуманітарний дискурс, серед науковців немає консенсусу щодо розуміння гендерної природи споживання. Зазвичай в обговореннях ідеться про гендерний характер активності, пов'язаної з отриманням і трансформацією товарів у так звані предмети домашньої роботи [17, р. 120]. Дослідники також звертають увагу на індивідуальність вибору різних товарів і практик споживання, що фактично дає змогу не лише одягнутися, але й сигналізувати іншим про свою ідентичність та належність до певної соціальної групи [20, р. 64]. У такий спосіб споживання становить процес, наскрізь пронизаний гендерним баченням [13, р. 519], а тому й зумовлює потребу вивчити проблему конструювання гендеру засобами споживання в історичних дослідженнях.

Перші наукові розвідки гендерних практик споживання присвячені жінкам, адже проблематику повсякденного побуту й дозвілля традиційно вважали жіночою сферою діяльності, про що, наприклад, свідчать культурно-антропологічні дослідження місця жінки в українському суспільстві [5]. Причину цього дослідники вбачають у тому, що понад 80 % споживчих рішень приймають саме жінки, тому відповідно й у процесі споживання вони відіграють провідну роль. Більшість споживчих товарів перед актом споживання потребують «роботи» над ними, перероблення, приготування, презентування, що часто виконують жінки. Як наслідок, такі особливості процесу споживання в сім'ї стають причиною появи гендерної нерівності між чоловіком і жінкою [17, р. 121]. Зокрема, у 1920–1930-ті роки, попри проголошену більшовицькою владою гендерну рівність у суспільному житті, на побутовому рівні цих змін не відбулося. У сфері домашнього споживання більшість функцій далі виконували жінки. З другого боку, як доводять сучасні дослідження, розвиток споживання вплинув на становлення гендерної ідеології, розширивши для жінок можливості працевлаштування у сфері виробництва споживчих товарів і послуг, а також активізував їхню політичну участь [15].

У сучасному суспільстві споживання становить «органічний синтез механізмів виробництва не лише товарів і послуг, але й бажань, потреб, інтересів, що забезпечують їхній збут, культури, політичних механізмів» [4]. Споживач як об'єкт різних міждисциплінарних досліджень постає не лише рушієм багатства та представником інтересів соціуму [18, р. 1], але й типом особистості, що визначає конфігурацію сучасного соціокультурного простору. Ідеться про «розмикання» меж системи «маскулінне/фемінне», виразно продемонстроване на прикладі культурної практики споживання. Як свідчать новітні дослідження, «споживання розкоші – це не лише жіноча риса», бо і чоловік, і жінка як споживачі неоднаково оцінюють її вартість. Ставлення в кожного з них до товарів різне й залежить від їхнього місця в соціальній структурі, поглядів і переконань [19, р. 110], а отже, свідчить про відмінності у сприйнятті споживання як такого. Водночас саме в його процесі відбувається становлення нового типу людини, що перебуває під тиском суспільства, яке вимагає від неї постійного споживання, уміло маніпулюючи максимальною індивідуальністю її особистості і, з другого боку, позбавляючи її власного «Я», де «буття постає дизайном» [11].

За цих обставин суб'єкт стає об'єктом, елементом «суспільства мовчання», у якому дозволена лише одна ідеологія – споживацька, формуючи саме той тип людини (людина-споживач), що зосереджений на виробництві, продажі та споживанні товарів, і реалізуючи в такий спосіб експансивну успішну діяльність – феномен споживання, долаючи страх

соліпсизму, прагне злитися з навколишньою реальністю. У радянських умовах брак належного споживчого вибору змушував споживача постійно перебувати у своєрідному пошуку можливостей утілити свої споживчі потреби, які до того ж суворо контролювала комуністична ідеологія.

Проте в умовах сучасних глобалізаційних процесів проблема гендерної ідентифікації набуває амбівалентного характеру: з одного боку, суспільство намагається зберегти маркери споживання («чоловіче/жіноче») формуючи попит за допомогою створення артефактів (соціальних міфів, симулякрів тощо), з другого боку, утверджує єдине поле споживання на простішій моделі раціональності, що сприяє стандартизації культурних артефактів і «розпорошуванню» зазначених маркерів. У ранньорадянському суспільстві як соціальні міфи, так і гендерні маркери споживання створювала держава, яка намагалася встановити контроль над усіма сферами суспільного й особистого життя, тоді як у сучасних умовах розширення гендерних відмінностей у виборі споживчих товарів стає результатом маркетингових стратегій [18] і психологічних маніпуляцій поведінкою споживачів.

У свою чергу ця стандартизація має наслідком трансформацію феномену мімікрії (англ. *mimicry*, від грец. «наслідування, наслідувальний»), що в сучасних умовах отримала нову конфігурацію. Якщо раніше, аналізуючи мімікрію, увагу звертали на її соціальний характер, то в контексті суспільства споживання мімікрія стає культурним явищем. Якщо людина-конформіст у радянських умовах намагалася пристосуватися до соціального середовища, що було своєрідним особистісним захистом, то тепер бажання подібності в людини-споживача пов'язане з тим, що це відповідає наявним стереотипам успішності (проектам), які, на думку людини, творить лише вона, намагаючись реалізувати вибір життєвих стратегій і створюючи певний імідж та репутацію [10, с. 53]. Французький філософ Гі Дебор у праці «Суспільство театру» [3] пропонує розглядати сучасне суспільство як театр, один із різновидів псевдосвіту, що виникає внаслідок хаотичного нагромодження вистав, де всі цінності, почуття, переживання тотально фальсифіковані. Р. Сеннет у розвідці «Падіння публічної людини» висловлює думку, що людина вже не здатна дистанціюватися від своїх соціальних ролей, тому втрачає цілісність внутрішнього життя, бо має відповідати «тій п'єсі, у якій вона грає» [6, с. 112]. За таких обставин людина мала бути однією із дійових осіб цієї соціальної «п'єси», а отже, і чітко виконувати наперед визначені гендерні ролі.

У схожих умовах перебував і радянський споживач, поведінкою якого керувала та маніпулювала держава, унаслідок чого він також потрапив під дію фальсифікованих зовнішнім світом обставин і став одним із багатьох учасників споживчого «театру». У радянському суспільстві за доби сталінізму конструювання гендеру регламентувалося комуністичною ідеологією й формувалося в межах її понять про «маскулінне/фемінне», ставши одним із виявів соціального диктату над особистістю. Ідеальний чоловічий образ у радянському проекті конструювання «нової радянської людини» становив робітник, прибічник так званого «побутового аскетизму», ідеологічно ворожий до будь-якої розкоші, здатний обмежитися мінімальною кількістю споживчих товарів у повсякденному житті [16, р. 45]. Зокрема, аналізуючи значення чоловічого одягу в міському просторі радянського повсякдення, можемо побачити, як соціальний примус конструював образ типового чоловіка: стриманість в одязі, пріоритет професійного вбрання, брак кардинальних змін у повсякденному вигляді й гонитви за модними тенденціями. Як свідчать дослідження, тривалість життя речей і чоловіче споживання загалом відрізнялися від жіночого матеріального світу. З другого боку, соціальний статус, професійне середовище та близькість до каналів розподілу сконструювали мозаїчний образ чоловіка-споживача [9, с. 81]. До образу «нової радянської жінки» більшовицька влада висувала низку вимог щодо зовнішнього вигляду, стандартів краси й моделей споживчої поведінки, попри проголошені в 1920-х роках ідеї гендерної рівності в суспільстві. Конструювання гендеру засобами споживання в ранньорадянському суспільстві свідчить про те, що практики споживання використовували як форму соціального примусу і спосіб формування ідеального типу чоловіка та жінки як споживача, що, зрештою, мало формувати людину-конформіста.

Сучасні трансформаційні процеси засвідчують виникнення нової форми суспільної єдності та стабільності, де споживчі практики вже не символізують гендерну ідентичність. Останні посилюють відчуття хиткості людського буття, спричиняючи дезорієнтацію людини множинністю пропонованих проєктів. Розглянутий у дослідженні приклад споживання в ранньорадянському суспільстві, навпаки, мав на меті створити гомогенний образ радянського споживача, не надаючи йому цієї «множинності». Натомість особливості економіки й повсякденного життя спричиняли творення альтернативних практик і просторів споживання. Можливість гендерних ролей у процесі споживання також була обмежена ідеологічними настановами й нормами поведінки. Сьогодення засвідчує становлення нового типу людини – людини-споживача, для якої світ уособлює товарне різноманіття. У сучасних умовах людина отримала широкі можливості, щоб розвивати свою особистість, демонструвати ідентичність, але водночас наразилася на соціальний виклик суспільства споживання, що поставило її перед потребою бути активним споживачем.

Література

1. Бодрийяр Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту; пер. с фр. Н. Сулова. Екатеринбург: У-Фактория, 2006. 200 с.
2. Бурдые П. О телевидении и журналистике; пер. с фр. Т. В. Анисимовой, Ю. В. Марковой. М.: Прагматика культуры: Ин-т эксперимент. социологии, 2002. 159 с.
3. Дебор Г. Общество спектакля; пер. с фр. С. Офертаса, М. Якубович. М.: Логос, 2000. 184 с.
4. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. 271 с.
5. Сеннет Р. Падение публичного; пер. с англ. О. Исаевой и др. М.: Логос, 2002. 423 с.
6. Скубій І. В. Дефіцит товарів в Харкові в умовах згорання торгівлі в роки непу. *Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету*, 2015. Вип. 42. С. 54–59.
7. Скубій І. У пошуках споживача: нові актори соціальної історії 1920-1930-х років. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, 2018. Вип. 27. С. 64–70. URL: <https://periodicals.karazin.ua/uahistory/article/view/12349>
8. Скубій І. Чоловічі споживчі потреби в міському просторі радянської України в 1920-1930-ті роки. *Схід*. 2018. №1 (153). С. 79–83.
9. Тульчинский Г. Л. Новая антропология: личность в перспективе постчеловечности. *Вопросы философии*. 2009. № 4. С. 41–56.
10. Bristor J., Fisher E. 'Feminist Thought: Implications for Consumer Research. *Journal of Consumer Research*. 1993. № 19. P. 518–536.
11. De Grazia V., Grazia De V., Furlough E. The sex of things: Gender and consumption in historical perspective. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1996. 443 p.
12. Deutsch T. Gender and Consumption in the Modern United States. *The Oxford Handbook of American Women's and Gender History*. Oxford University Press, 2018. URL: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780190222628.001.0001/oxfordhb-9780190222628-e-18>.
13. Goldschweer U. Consumption, Culture, Communism: The significance of terminology or some realities and myths of Socialist consumption. *Fashion, Consumption and Everyday Culture in the Soviet Union between 1945 and 1985* / ed. E. Hausbacher, E. Huber & J. Hargabner. München, Berlin, Washington; D.C.: Verlag Otto Sagner, 2014. P. 31–47.
14. Lury C. Consumer culture. Cambridge: Polity and New Brunswick, 1996. 245 p.
15. Millan E., Wright L.T. Gender effects on consumers' symbolic and hedonic preferences and actual clothing consumption in the Czech Republic. *International Journal of Consumer Studies*. 2018. № 42(5). P. 478–488.

16. Roux E., Tafani E., Vigneron F. Values associated with luxury brand consumption and the role of gender. *Journal of Business Research*. 2017. № 71 (Complete). P. 102–113.
17. Sassatelli R. Consumer culture. History, theory and politics. London: Sage Publications, 2007. 248 p.
18. Trentmann F. Knowing consumers – histories, identities and practices. An introduction. *The making of the consumer: knowledge, power and identity in the modern world* / ed. F. Trentmann. Oxford: Berg, 2005. P. 1–27.
19. Fitzpatrick Sh. Tear of the Masks: identity and imposture in twentieth-century Russia. Princeton: Princeton University Press, 2005. 352 p.
20. Ильин В. И. Общество потребления: теоретическая модель и российская реальность. URL: http://www.hse.ru/journals/wrldross/vol05_2/ilyn.pdf.
21. Уэльбек М. Мир как супермаркет. URL: http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php/59211/Uel'bek_-_Mir_kak_supermarket.html.
22. Фоллмер Г. Теория эволюции познания: врожденные структуры познания в биологии, психологии, лингвистике, философии и теории науки. URL: <http://www.evolkov.net/VollmerG>.

References

1. Bodrijjar Zh. Paroli. Ot fragmenta k fragmentu [Passwords. Fragments] (in Russian): per. s fr. N. Suslova Ekaterinburg: U-Faktorija, 2006. 200 s.
2. Burd'e P. O televidenii i zhurnalistike [About Television and Journalistic] (in Russian). per. s fr. T.V. Anisimovoj, Ju.V. Markovoj Moskva: Pragmatika kul'tury: In-t jeksperiment. sociologii, 2002. 159 s.
3. Debor G. Obshhestvo spektaklja [Society of the Spectacle] (in Russian): per. s fr. C. Ofertasa, M. Jakubovich Moskva: Logos, 2000. 184 s.
4. Il'in V.I. Obshhestvo potreblenija: teoreticheskaja model' i rossijskaja real'nost' [Consumer Society: Theoretical Model and Russian Reality] (in Russian). URL: http://www.hse.ru/journals/wrldross/vol05_2/ilyn.pdf.
5. Kis' O. Zhinka v trady'cijnij ukrajins'kij kul'turi (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [Woman in the Traditional Ukrainian Culture (second half of the XIX – early XX centuries)] (in Ukrainian). L'viv: Insty'tut narodoznavstva NAN Ukrayiny, 2008. 271 s.
6. Sennet R. Padenie publicnogo [The Fall of Public Man] (in Russian). per. s angl. O. Isaevoj i dr. Moskva: Logos, 2002. 423 s.
7. Skubii I.V. Deficyt tovariv v Xarkovi v umovax zhortannya torhivli v roky nepu [Shortage of Goods in Kharkiv during the Elimination of Trade under NEP] (in Ukrainian) // Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University. Zaporizhzhia: 2015. Issue 42. S. 54-59.
8. Skubii I. U poshukax spozhyvacha: novi aktory social'noyi istoriyi 1920-1930-x rokiv [In Search of a Consumer: The New Actors of Social History in the 1920-1930s] (in Ukrainian). *V.N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*. Kharkiv, 2018. Issue 27. S. 64–70. URL: <https://periodicals.karazin.ua/uahistory/article/view/12349>
9. Skubii I. Cholovichi spozhyvchi potreby v mis'komu prostori radyans'koyi Ukrayiny v 1920-1930-ti roky [Male Consumer Demands in the Urban Space of Soviet Ukraine in the 1920-1930s] (in Ukrainian). *East*. 2018. № 1 (153). S. 79-83.
10. Tul'chinskij G. L. Novaja antropologija: lichnost' v perspektive postchelovechnosti [New Anthropology: Personality in the Perspective of Post-humanity] (in Russian). *Voprosy filosofii*. 2009. № 4. S. 41-56.
11. Ujel'bek M. Mir kak supermarket [The World as Supermarket] (in Russian). URL: http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php/59211/Uel'bek_-_Mir_kak_supermarket.html.
12. Follmer G. Teorija jevoljucii poznaniya: vrozhdennye struktury poznaniya v biologii, psihologii, lingvistike, filosofii i teorii nauki [Evolutionary Theory of Knowledge: Renaissance of

- the Knowledge's Structure in Biology, Linguistics, Philosophy and Theory of Science] (in Russian). URL: <http://www.evolkov.net/VollmerG>.
13. Bristor J., Fisher E. 'Feminist Thought: Implications for Consumer Research. *Journal of Consumer Research*. 1993. № 19. P. 518-536.
  14. De Grazia V., Furlough E. *The Sex of Things: Gender and Consumption in historical perspective*. Berkley, Los Angeles, London: University of California Press, 1996. 443 p.
  15. Deutsch T. *Gender and Consumption in the Modern United States*. *The Oxford Handbook of American Women's and Gender History*. Oxford University Press, 2018. URL: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780190222628.001.0001/oxfordhb-9780190222628-e-18>.
  16. Goldschweer U. *Consumption, Culture, Communism: The Significance of Terminology or Some Realities and Myths of Socialist Consumption*. *Fashion, Consumption and Everyday Culture in the Soviet Union between 1945 and 1985* / ed. E. Hausbacher, E. Huber & J. Hargañner. München, Berlin, Washington; D.C.: Verlag Otto Sagner, 2014. P. 31-47.
  17. Lury C. *Consumer Culture*. Cambridge: Polity and New Brunswick, 1996. 245 p.
  18. Millan E., Wright L. T. *Gender Effects on Consumers' Symbolic and Hedonic Preferences and Actual Clothing Consumption in the Czech Republic*. *International Journal of Consumer Studies*. 2018. No 42(5). P. 478-488.
  19. Roux E., Tafani E., Vigneron F. *Values Associated with Luxury Brand Consumption and the Role of Gender*. *Journal of Business Research*. 2017. No 71 (Complete). P. 102-113.
  20. Sassatelli R. *Consumer Culture. History, Theory and Politics*. London: Sage Publications, 2007. 248 p.
  21. Trentmann F. *Knowing Consumers – Histories, Identities and Practices. An Introduction*. *The Making of the Consumer: Knowledge, Power and Identity in the Modern World* / ed. F. Trentmann. Oxford: Berg, 2005. P. 1-27.
  22. Fitzpatrick Sh. *Tear of the Masks: Identity and Imposture in Twentieth-century Russia*. Princeton: Princeton University Press, 2005. 352 p.

УДК 811.161.2'373.2(477.54)

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-28-08

**ТОПОНІМІЯ ВЕЛИКОГО МІСТА: НЕОФІЦІЙНИЙ АСПЕКТ
(НА МАТЕРІАЛАХ М. ХАРКІВ)**

Л. О. Удовенко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
loudovenko@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0001-6837-1535>

У статті розглянуто назвиська, що вживають містяни в мовленні. Сьогодні актуальною є тема мало вивчених назвиськ об'єктів великого міста. Тематичне і термінологічне розмаїття яких непрямо вказує на актуальність теми дослідження. До 1804 року в Харкові всі урбаноніми були неофіційними. Багато вулиць мали дві чи три назви, тому першими офіційними топонімами міста стали назви, що влада спонтанно обрала з мовлення містян, і саме вони набули офіційності. Назвиська міських об'єктів якнайкраще переказують думку містян про їхнє місто. В історичній топоніміці назвиська можуть стати аргументом в дискусіях про те, як вимірити площу міста. В краєзнавчій літературі відомості про площу одного й того ж міста іноді суттєво різняться. Процес неофіційно найменування міських об'єктів був і залишається стихійним. На виникнення назвиськ впливає взаємодія мов, поява чи зникнення певної концепції, природна чи неприродна втрата значення міського об'єкта, архаїзація назви, літературна і художня діяльність сучасників. Мета статті – визначити причину появи назвиськ і визначити їхню специфіку. У статті вказано на чинники, що впливають на процес неофіційної номінації міських об'єктів. Визначено причини появи і основні групи назвиськ за значенням. Аналіз урбанонімів і процесів створення неофіційної номінації поєднується з вивченням лінгвістичної специфіки назв вулиць й інших об'єктів великого міста. З'ясовано основні особливості неофіційних назв. Автор статті робить висновок щодо подальших напрямів дослідження назвиськових відповідників урбанонімів. Науковці, що вивчають урбаноніми, повинні враховувати назвиська міських об'єктів, розмовні форми назв, особливості молодіжного сленгу, вплив сленгу на формування урбанонімів і міської ідентичності.

Ключові слова: Харків, урбаністика, номінація, урбанонім, назва, прізвисько.

В статье рассматриваются неофициальные городские названия в речи горожан. В настоящее время актуальна тема мало изученных названий объектов большого города, тематическое и терминологическое разнообразие которых косвенно указывает на актуальность темы исследования. До 1804 года в Харькове все урбанонимы были неофициальными. Многие улицы имели два или три названия, поэтому первыми официальными топонимами города стали названия, которые власть спонтанно выбрала из речи горожан, и именно они стали официальными. Неофициальные названия городских объектов лучше всего передают мнение горожан об их городе. В исторической топонимии прозвища могут стать аргументом в дискуссиях о том, как измерить площадь города. В краеведческой литературе сведения о площади одного и того же города иногда существенно отличаются. Процесс неофициального наименования городских объектов был и остаётся стихийным. На возникновение неофициальных названий влияет взаимодействие языков, возникновение или исчезновение определённой концепции, естественная или неестественная потеря значения городского объекта, архаизация названия, литературная и художественная деятельность современников. Цель статьи – определить причину возникновения прозвищ и определить их специфику. В статье указаны факторы, влияющие

на процесс неофициальной номинации городских объектов. Определены причины появления и основные группы прозвищ по значениям. Анализ урбанонимов и процессов неофициальной номинации совмещён с изучением лингвистической специфики названий улиц и других объектов большого города. Определены основные особенности неофициальных названий. Автор статьи сообщает о дальнейших направлениях исследования неофициальных названий урбанонимов. Специалисты, которые изучают урбанонимы, должны учитывать неофициальные названия городских объектов, разговорные формы названий, особенности молодёжного сленга, влияние сленга на формирование урбанонимов и городской идентичности.

Ключевые слова: Харьков, урбанистика, номинация, урбаноним, название, прозвище.

The article deals with the unofficial names of the streets of Kharkiv. Until 1804 in Kharkiv, all street names were unofficial. Many streets had two or three names. These names were known only to local residents. From the colloquial speech of the townspeople, the city government chose one name, and that name became the official name. Informal names of urban sites best convey the opinion of citizens about their city. In historical toponymy, informal names can be an argument in discussions about how to measure the area of a city. In local lore literature data on the area of the same city sometimes differ significantly. The process of the unofficial name of urban objects has been and remains spontaneous. Informal names are influenced by the interaction of languages, the emergence or disappearance of a certain concept, the natural or unnatural loss of the meaning of a city object, the archaization of names, the literary and artistic activity. One of the objectives of the article is to determine the cause of the appearance of groups of informal names of urban objects and to determine the peculiarities of informal names in the city. The factors affecting the process of the emergence of informal names are listed. The analysis of urbonyms and the processes of creating an informal nomination is combined with the study of the linguistic specifics of the names of streets and other objects of a large city. The author of the article talks about the future directions for the study of unofficial names in the city. Scientists studying urbonyms should take into account the informal names of city objects, colloquial forms of names, features of youth slang, the influence of slang on the formation of urbonyms and of urban identity.

Key words: Kharkiv, urban studies, nomination, urbonym, name, nickname.

У російській лінгвістичній науці, від якої за радянського часу залежала українська лінгвістика, термінологічні й класифікаційні засади вивчення урбанонімів формувалися досить пізно – на початку 1960-х років [2, с. 8]. Вітчизняна урбаноніміка як окремий розділ українознавства почала виокремлюватись із мікротопонімії тільки в останній третині ХХ ст. [6, с. 235]. Особливе місце серед топонімів посідають урбаноніми – назви внутрішньоміських об'єктів – вулиць, провулків, майданів, шляхів сполучення, будівель, об'єктів гідрографічної мережі, у яких віддзеркалилась історія міста і його мешканців. Урбаноніми сьогодні, у час міждисциплінарних досліджень, є об'єктом вивчення кількох наук: лінгвістики, географії, історії, археології, етнографії й деяких напрямків досліджень соціології. Дослідження топонімії великого міста, зокрема Харкова, окреслило певні особливості в царині суспільної регламентованості міських іменувань. У попередніх публікаціях [8, с. 89–91] ми послуговувалися висловом «неофіційні міські назви», що не точно позначає аналізовані топонімічні об'єкти, бо йшлося про назвиська. Онім, що титулує об'єкт, може знаходитися між назвою і назвиськом, як ілюструє приклад відомого в місті будинку «Саламандра», про що йтиме далі.

До 1804 року в Харкові всі урбаноніми були неофіційними. З усного мовлення вони потрапили до списків за церковними приходами, на плани міста, у деякі документи. Першими офіційними топонімами Харкова стали назви внутрішньоміських об'єктів усного походження, які влада обрала спонтанно. Поява й поширення в науковому й адміністративному обігу сем *офіційність* і *неофіційність* іменування стає важливішою ознакою для власних назв порівняно зі загальними, але далеко не абсолютною. Хоча саме

вона призводить до остаточного розходження таких найдавніших мовних одиниць, як *ім'я*, *назва* і *прізвисько*, *назвисько*, до появи кожного з них нових диференційовальних сем [4, с. 18]. Термінологічний статус найдавніших мовних одиниць *ім'я* й *назва* у вітчизняній термінологічній лексикографії подано й семантично диференційовано тільки у «Словнику лінгвістичних термінів» (1985) Д. Ганича й І. Олійника. В українських і російських тлумачних словниках терміна *онім* немає. Щоправда, чужомовний термін *онім*, що може поєднувати в собі значення термінів *ім'я* та *назва*, означаючи різні види власних назв, з'явився у вітчизняній науковій літературі тільки наприкінці ХХ ст. Деталізувати *оніми* для позначення різних одиниць навколишньої дійсності взявся М. Торчинський [7, с. 525–546], але до списку не потрапив термін *назвисько*.

Термін *назвисько* відомий ще з українських двомовних словників ХVII ст., але тема прізвиськовості й назвиськовості за часів СРСР перебувала під забороною через здатність прізвиська і назвиська оцінно позначати суб'єктів й об'єкти, що, як правило, не відповідало ідеологічним настановам чинної влади. У наукових працях з ономастики радянського періоду такі автори, як Л. Гумецька, Г. Дідківська, Р. Керста, І. Ковалик, З. Ніколаєнко, В. Німчук, М. Худаш й інші, з немовознавчих причин уникали термінів прізвисько і назвисько, уживаючи замість першого – антропонім, «назва особи», «вулична назва», а замість другого – неофіційна назва, неформальна назва, побутова назва, або взагалі топонім. У другій половині ХХ ст. було опубліковано працю П. Чучки «Антропонімія Закарпаття», у якій уперше за декілька десятиліть вітчизняного мовознавства йдеться про термінологічну розмаїтість такої антропологічної одиниці, як прізвисько, а назвисько в ній є повним синонімом до прізвиська [10, с. 153–245].

Після проголошення незалежності України ситуація щодо дослідження різних властивостей прізвиськ змінилася на краще (щодо назвиськ, стан розробки питання дещо гірше), крім теоретичних розробок уже надруковано декілька словників прізвиськ [5, 9, 11]. Короткий огляд стану розробки питання про прізвисько і назвисько в мовознавстві дав І. Муромцев [3, с. 17–30], наступну працю якого присвячено відновленню в ономастичному просторі належного термінологічного і фактажного місця назвиську співвідносно з прізвиськом. Автор зазначає, що українське назвисько частково відповідає значенню «прізвисько», але має специфічне значення, що утворилося внаслідок еволюції власне прізвиська [4, с. 16]. Польська дослідниця К. Гандке у філологічній розвідці про називництво в Варшаві стверджує, що генеза і спосіб називання в європейських містах походять від традицій античного Риму, а класифікацію урбанонімів здійснює відповідно до двох критеріїв: просторового і словотвірного [15, с. 28]. На жаль, назвиська не стали предметом дослідження вченої-філолога. Харків – місто молоде порівняно з Римом і Варшавою, але називництво в Харкові становить не менший інтерес, аніж називництво будь-якого стародавнього європейського міста.

Актуальність теми пов'язана з термінологічною й тематичною розмаїтістю назвиська, а також із тим, що назвиська великого українського міста не були предметом наукового вивчення. Мета нашої статті – з'ясувати специфіку вживання назвиськ урбанонімів великого міста. Завданнями статті є систематизація назвиськ за тематичними групами, визначення їхніх особливостей. Джерельною базою для написання статті є архівні матеріали й авторська картотека назвиськ Харкова, що налічує 250 одиниць.

Припис 1804 року губернатора Івана Бахтіна щодо харківських топонімів став першою спробою світської влади регламентувати міські найменування. Із тексту документа зрозуміло, що вулиці мали одночасно по декілька назв, що ніяк не могло сприяти покращенню життя містян, не кажучи вже про приїжджих, адже вже за кілька місяців Харків став університетським містом. Подальший розвиток поліцейської й поштової служб, поширення і ускладнення функцій державно-адміністративного апарату – все це вимагало «точних назв» вулиць, як позначались у тексті губернаторського припису офіційно упорядковані міські топоніми, що до того були фактами усного мовлення. Запровадження табличок із назвами вулиць призвело до функціонування в побуті мешканців «неофіційних»

назв, якими стали подвійні чи потрійні міські назви, уживані залежно від уподобань харківців [8, с. 89–90]. В історичній монографії Д. Багалія і Д. Міллера «Історія міста Харкова за 250 років його існування (1655–1905)» автори опублікували унікальний документ – список назв 57 перших вулиць Харкова (1724), розташованих за церковними приходами. До нашого часу з цього списку збереглися дві вулиці – *Москалівська* і *Панасівська*, хоча за наступні триста років їхня конфігурація і дислокація суттєво змінилися. Вулиці *Москалівська* і *Панасівська* є виключно назвиськовими за своєю мовною природою, дарма що їх офіційно затверджено. Зауважимо, що вул. *Москалівська* – відредагований варіант давньої назви *Москалівка* як вулиці, так й історичного району Харкова, де на колишніх землях Квіток і Карпових на самому початку ХІХ ст. вона почала формуватись як центральна, бо будувались тут відставні солдати («москалі»). В європейському фольклорі й у жанрі літературної казки солдат діє як бувалець і пройдисвіт, який вдається до будь-яких засобів аби тільки досягти бажаного, але завжди характеризується позитивно. В. Муромцев наголошує, що у словнику В. Даля слово «москаль» витлумачене без супровідних оцінних ремарок, у словнику навіть нейтрально подане слово «москалить» – «мошенничать, обманувать в торговле» [4, с. 39]. Чи обдурили когось харківські «москалі» при забудові, чи їх обдурили – питання риторичне, але його невизначеність не руйнує позитивну оцінку позначення названого топооб'єкта. Із другої половини 20-х років ХХ ст. позитивне позначення об'єкта, мабуть, все ж таки поступається в мовленні харківців нейтральному, бо все частіше трапляється нове іронічно-жартівливе назвисько *Москальовка* – результат російської фонетичної інтерференції. Не слід забувати, що навіть у столичний період у Харкові здебільшого розмовляли по-російськи. На нашу думку, саме в цей час виникло декілька тлумачень назвиська *Москальовка*, бо Перша світова і громадянська війни не були сприятливими умовами для народної творчості на ґрунті місцевої топонімії. Наводимо одне з пояснень назвиська *Москальовка* в дусі народної етимології: «Назва Москальовка походить від імен двох братів, що першими поселилися в Аравії. Одного з братів звали Мусій, що значить по-харківськи Моська, другого – Левко, а по-харківськи Льовка. Звідси й назва» [13]. На жаль, такого роду перекази найчастіше оманливі та не мають цінності наукового доказу.

У тексті є назвисько *Аравія* – одне з небагатьох назвиськ старого Харкова, на які сьогодні можна тільки натрапити випадково. У нашій картотеці назвиськ старого Харкова 10%. Принцип номінації топооб'єкта, по тому що було на цьому місці, належав до дуже продуктивних у давній харківській топонімії, бо вказував на фізико-географічні особливості місцевості. Назвисько *Аравія*, оцінно позначаючи землю родини Квіток, з одного боку, вказувало на піщаний ґрунт ділянки, що тягнулася до самої річки Лопань і постійно поповнювалася новими купами піску, нанесеними весняними паводками. Із другого боку, містяни водночас, іронічно ставлячись до примх природи, пишалися Харковом («Як же... власну Аравію маємо!»), бо про *Аравію* знали з релігійної літератури [13].

Насамперед те, як містяни оцінювали офіційне маркування урбаністичного простору ставало підґрунтям для виникнення назвиська. Здатність назвиська оцінно (здебільшого негативно, рідше нейтрально чи позитивно) позначати об'єкти відтворює справжнє ставлення людей до великого міста, де їм довелось жити, до тих реалій, що не були їм байдужі.

Британський дослідник Дж. Бредлі, характеризуючи уявлення сучасників про модерну Москву, зазначав: «Фізичні артефакти модерності змінилися з «божественних» соборів, царських палаців, аристократичних маєтків... і крамниць... на «галереї, музеї, клініки, шпиталі, благодійні й освітні інституції» [14, с. 61]. Але зауважимо, що місто – це передусім люди, а зміни в їхній свідомості відбуваються не так швидко, як модерна забудова міста і втілення можливостей містян у зв'язку з цим.

На розі Павлівської площі (у Харкові майдан називають саме площа) й Університетської вулиці на початку ХХ ст. ще стояв пам'ятник заснуванню Харкова (верстовий стовп) з написами про відстань від Харкова до столиці й сусідніх губернських міст. Кажуть, у пам'ятника було два назвиська: «*стовпчик*» і «*чортів палець*» [13]. Появу

назвиська «*чортів палець*» наші інформатори пояснювали так: харківцям не подобалось, що пам'ятник заснуванню міста є верстовим стовпом, на їхню думку, це мав бути собор чи щонайменше дзвіниця, адже «перемогу над французом ушанували дзвіницею, а Харків – таким-сяким стовпчиком» [13]. Поширенню назвиська «*чортів палець*» серед харківців посприяла листівка-світлина, надрукована на початку ХХ ст., на якій добре видно верстовий стовп і дзвіницю Успенського собору, подібна до якої споруда, на думку містян, була б гідна вшанувати заснування Харкова. Значення об'єктів із плином часу може змінюватись, хоч об'єкт залишається тим самим. Також на зазначення об'єкта впливає місце його розташування, форма, художнє оздоблення, прив'язка до певної історичної події, особи, ідеологічно-пропагандистське навантаження й тощо.

На початку статті ми вже згадували про онім «Саламандра», що в мові знаходиться між назвою і назвиськом, позначаючи колишній доходний будинок (вул. Сумська, 17) російського страхового товариства «Саламандра», створеного для страхування від пожежі. Зведено будинок 1916 року (арх. М. Верьовкін) в добу модерну (одна з основних вимог замовника – фасади без модерну і декадансу). За спогадами учасників подій, харківці відразу надали будинку паронімічне назвисько *Халамандра* (Salamander ← *Халамандро* з української мови халамидник = обірванець) [13]. У просторіччі харківців на українські власні чоловічі імена на -о поширилося закінчення -а під впливом російської мови, у якій уже здавна чоловічі іменники на -о попереходили до першої відміни іменників.

Виникає запитання: чому найкрасивіший будинок модерного Харкова отримав таке негативне й парадоксальне назвисько? Пояснити появу назвиська тільки внаслідок паронімії було б неправильно. Цілком логічно припустити, що назвисько *Халамандра* будинок отримав, коли його квартири радянська влада перетворила на комунальні, але нам відомо, що це сталося водночас із заселенням будинку (1916). Сьогодні ми не можемо вірогідно пояснити цей мовленнєвий феномен. Нам тільки відомо, що назвисько *Халамандра* за наступні 30 років харківці поступово вживали все рідше, аж доки по закінченні Другої світової війни назвисько зовсім зникло з їхнього мовлення [13]. Якщо нам нічого не відомо про причини виникнення назвиська, то спробуємо з'ясувати, хто міг би надати це назвисько будинку.

Матеріали Державного архіву Харківської області засвідчують, що на околицях міста, зокрема на Іванівці, переважали селяни (71%), друге місце посідали міщани (27%), тільки 3% припадали на інші верстви населення. Відсоток україномовних мешканців тут був більше за третину населення. Серед населення вулиць Сумської, Гоголівської, Німецької, Чернишевської російськомовні мешканці становили більшість (65%), 6% людей спілкувались українською (переважно прогресивна інтелігенція – Л. У.), 4% – німецькою, 3% – польською, 18% – ідиш, 4% – білоруською. Хоча національний і соціальний склад мешканців цих вулиць був досить неоднорідним, їх об'єднувала спільна ознака – заможність, на відміну від мешканців околиць, зокрема тієї ж Іванівки [12, ф. 51, оп. 1., спр. 343, 344, 349, 351], а також рівень повсякденної культури.

Отже, надати назвисько *Халамандра* могли україномовні мешканці міських околиць. Поступове зникнення назвиська з мовлення, на нашу думку, відбулося через відчуженість міської культури від українства, що підсилювалось у час ліквідації неписьменності, зокрема через мову, бо вчили людей, розповідали слухачі лікнепу, виключно по-російськи [13].

Визначаючи місце урбанонімів у загальному ономастичному просторі, дослідники не згадують ані про офіційність / неофіційність цих мовних одиниць, ані про їхні назвиська. На думку А. Титаренко, урбанонімам властиві спільні характеристики для всіх класів топонімів, але вони вирізняються сімома власними ознаками, а саме: високим ступенем змінюваності; переважно одномовністю; слабким зв'язком з діалектом; семантичною вмотивованістю назв; перевагою штучної номінації над природною; низьким ступенем популярності; писемною закріпленістю [6, с. 237]. Ці характеристичні ознаки авторка не підтверджує прикладами, тому щонайменше дві з них видаються сумнівними, зокрема семантична вмотивованість назв і писемна закріпленість. Яка, скажімо, може бути семантична вмотивованість урбаноніма

вул. Працюючих (?). Про яку семантичну вмотивованість йдеться, коли вулиці в ХХІ ст. надано назву *Абрикосова*, що не відповідає типу озеленення об'єкта. Писемна закріпленість є ознакою тільки офіційних урбанонімів, юридично затверджена процедура надання назв внутрішньоміським об'єктам для українських міст відбувалася в різний час. Якщо урбанонім має низький ступень популярності у містян, він завжди, як ми вже писали, отримує назвисько. Приміром, 1922 року влада перейменувала *вул. Римарську*, надавши їй назву *вул. Клари Цеткіної*, на що харківці зреагували майже миттєво назвиськом *Вулиця Клари Цицькіної*. Цей вульгарний назвиськовий відповідник є емоційно зниженим, але експресивно потужним, а вживали його як засіб грубої характеристики особи, чиє прізвище стало частиною псевдомеморіальної назви. Вулиці, що сформувалася з *Ващенківського провулку* і *Панасівського в'їзду*, влада надала назву *вул. 8-го Березня*, а містяни – назвисько *Вулиця Клари*. Жартівливе синонімічне назвисько *Вулиця Клари* харківці вживали для вираження несерйозного ставлення з відтінком насмішки до офіційного урбаноніма.

Восьме березня, що відзначали в СРСР як Міжнародний жіночий день, а саме день солідарності жінок у боротьбі за повні політичні, економічні й соціальні права, радянські люди наділили антонімічним назвиськовим відповідником – *День Клари Цицькіної* [4, с. 42]. Назвисько *День Клари Цицькіної* може бути використовуване як приклад у дослідженнях соціокультурного спрямування, як аргумент «за» чи «проти» в аналізі ситуацій з роздмухування пристрастей щодо існування цього свята.

Харківську вулицю *Свердлова* містяни називали *Вулиця Яші*, або просто *Свердловка*. Як нам відомо, одеську вулицю *Свердлова* в радянський час мешканці міста теж називали *Вулиця Яші*. У такий спосіб люди висловлювали своє незадоволення офіційним поширенням у містах псевдомеморіальних назв.

Сучасне трактування простору міста полягає в тому, що простір міста є не лише місцем, де відбуваються соціальні процеси, а й продуктом людської уяви й діяльності. Із сучасним трактуванням простору міста збігаються погляди німецького філософа-неокантіанця Ернста Кассіра, що у філософії мови критикує теорію відображення, відстоюючи теорію конструювання. За його метафоричним висловом, місто творить мову, словами якої є будівлі, вулиці, майдани; синтактичними висловами – середмістя й околиці, а синтаксичною структурою – соціальне і культурне життя [1, с. 37–66].

Соціальне і культурне життя суспільства неможливе без мови. Мовлення мешканців великого міста конструює міський простір таким, яким він постає в їхній уяві. Міській простір, завжди окреслений мовленнєвими моделями інтерпретацій, у яких назвиська виконують важливу роль. Взагалі назвиська – це досить широка тема щодо їхніх тематичних, фонетичних, граматичних, словотвірних і стилістичних типів. Матеріали авторської картотеки дозволяють систематизувати їх за тематичними групами. До тематичних груп назвиськових відповідників урбанонімів Харкова і реалій міста, зокрема транспорту (в т. ч. міського), належать такі групи:

1. **Топоніми (назви держави і міста):** *Хохляндія, Хряковград, Хряков*. Маємо давні синонімо-антонімічні назвиська прозорої етимології: *Хохляндія* (Україна), *Хряковград* і *Хряков* (Харків).
2. **Агороніми (назви майданів, стадіонів, ринків) і хороніми (назви областей, районів, кварталів):** *Поля, Конячий і Кобилячий* [ринок]. У деяких назвиськах спостерігаємо втрату імені історичного власника (прикметника-складника) й перехід загальної назви-поняття у власну зі зміненням однини на множину: *Поля – Павлове поле*. Супровідні відповідники (назвиська) урбанонімів уживаються в мовленні без технічного терміна «ринок».
3. **(Г)одоніми (назви вулиць, проспектів й ін.):** *ПМЖ, Вулиця Яші, Вулиця Клари*. *ПМЖ* – омонімічне (омофон) назвисько від чужомовної аббревіатури (постоянное место жительства), утворене з перших літер офіційного урбаноніма – *проспект Маршала Жукова*. Синонімо-антонімічні назвиська обов'язково містять у будові технічний термін вулиця:

Вулиця Яші, Вулиця Клари, на відміну від офіційних урбанонімів, що у мовленні вживаються без технічних термінів.

4. **Гідроніми (назви об'єктів водної мережі в т. ч. штучні):** *Кар'єр* в районі приватної забудови Немишлі, який заповнювався водою з підземного джерела. Слово «*кар'єр*» із загальної назви-поняття перейшло у власну, тобто відбулась оказіональна онімізація апелятива.

5. **Ороніми (назви об'єктів рельєфу).** Назвиськові відповідники назв міських об'єктів природного рельєфу потребують окремого дослідження.

6. **Назви об'єктів рослинності (парків, садів, гаїв):** *Зелені легені*. Назвисько позитивно позначає об'єкти рослинності міста.

7. **Назви рукотворних об'єктів (мостів, веж, брам):** *Горбатий* [міст]. Назвисько вживається в мовленні без технічного терміна «міст» і зберігає вказівку на первісну ознаку топонімічного об'єкта.

8. **Ергоніми (назви установ і закладів):** *Praga, Провіантъ*. Окремі назвиська утворились через повернення до написань чужомовною графікою: назва харківської крамниці «*Praga*», замість по-чеськи “*Praha*” або по-англійськи “*Prague*”; повернення до написання давньою кирилицею здійснено в сучасному російському варіанті: магазин «*Провіантъ*» замість «*Провіантъ*».

9. **Назви меморіальних споруд (пам'ятників і знаків):** *Лижі, стовпчик, чортів палець*. Слово «*лижі*» зі загальної назви-поняття перейшло у власну внаслідок онімізації апелятива. *Лижі* – назвисько Пам'ятника підпільникам і партизанам Харківщини, що розташований у центрі скверу між вул. Алчевських і Чернишевською. Обеліск із сірого граніту здалеку нагадує це спортивне знаряддя.

10. **Назви будівель, їхніх частин:** *хрущоби, універ, мед, Халамандра*. Назвисько «*хрущоби*» – утворено шляхом контамінування прізвища *Хрущов* і загального іменника *трущоби*, на позначення п'ятиповерхових житлових будинків із мінімальними вигодами, масово будованих за часів правління Микити Хрущова; *універ* (університет), *мед* (медичний інститут або університет) – назвиська утворені прийомом утинання. *Халамандра* – паронімічне назвисько від чужомовного оніма *Саламандра*.

11. **Транспорт (в т. ч. міський):** *Харків-сортувальний, Харків-пасажирський*. У деяких назвиськах спостерігаємо їхній специфічний різновид професійного походження, т. зв. назвиська-професіоналізми, де у словосполучі утинається родовий компонент назви: *Харків-сортувальний* (відділок); *Харків-пасажирський* (вокзал); (станція) *Харків-пасажирський*. Утинання як один із продуктивних способів творення назвиськ вартє окремого дослідження, оскільки цим способом твориться велика кількість подібних одиниць різної тематики й семантики [4, с. 85].

Сьогодні в мовознавстві ще не розв'язано питання по обсяг і зміст поняття «назвисько», але певні напрацювання вже існують. На думку дослідників, «назвиськом слід іменувати супровідну, вторинну, найчастіше неофіційну другу назву різного роду неосіб і неістот, яка функціонально своїми ознаками близька до прізвиська» [4, с. 29]. Для назвиськ як паралельної, але необов'язкової назви неістот характеристичні такі лексичні ознаки, як синонім, антонім, омонім, паронім, історизм, термін, професіоналізм тощо. Назвиськові відповідники порівняно з офіційними назвами є емоційнішими, експресивнішими і навіть іноді парадоксальними, оскільки містять обов'язкову додаткову оцінку названого об'єкта, тому опис різних типів назвиськ є неможливим без бруталізмів.

Непослідовність виникнення і вживання назвиськ зумовлює вибір окремих міських реалій, а його зумовлюють психологічні й соціокультурні чинники. Низький ступень популярності деяких офіційних назв у містян, а також перетворення попередньої офіційної назви на архаїзм унаслідок перейменування запускає зворотній процес зміни вже першої офіційної назви на назвисько і належить до особливостей взаємозв'язку між назвиськом й історичною пам'яттю. Прикладом може бути урбанонім *Павлівська площа* за останні сто років її існування.

Близьке за своїми властивостями до прізвиська назвисько слід віднести до власних назв, навіть у тому випадку, коли за орфографічними нормами ця мовна одиниця має писатися з малої літери, тоді належність до власних назв може виявлятися через використання лапок [4, с. 104].

Процес неофіційного іменування міських об'єктів триває в Харкові понад два століття. Упродовж усього часу цей процес був і є стихійним і спонтанним, але завжди емоційно насиченим, зумовленим низкою чинників: як суто лінгвістичних (процеси міжмовної взаємодії, поява і зникнення певних понять, природна чи штучна втрата найприкметнішої ознаки об'єкта, яку відбивала назва, перехід назви до розряду рідковживаних або застарілих, літературно-художня практика, лексикографічна діяльність), так і екстралінгвальних (низька популярність офіційної назви, вплив на топонімію різних ідеологічних доктрин і суспільно-політичних течій, офіційні заборони української мови і друку, політична цензура, репресії щодо українських діячів науки і культури) [8, с. 91–92]. Живе народне побутове мовлення, професійна, соціокультурна і громадська діяльність людини є підґрунтям для кількісного і якісного збагачення прізвиськ і назвиськ.

Отже, у вітчизняній мовознавчій літературі донині залишається неповним вивчення термінологічного місця назвиська співвідносно з прізвиськом як одиницею антропонімії й теонімії й іншими номінативними одиницями. Тому комплексне вивчення цієї мовної одиниці, зокрема розгляд його місця, функцій та еволюційних процесів у топонімії великого міста, залишається перспективним напрямом ономастики. Поповнення фактажного матеріалу новими надходженнями сприятиме подальшому аналізуванню особливостей назвиськ, визначенню їхньої ролі в маркуванні урбаністичного простору.

Література

1. Кассирер Э. Понятие символической формы в структуре о духе. *Культурология XX век.* 1998. № 11. С. 37–66.
2. Ляшенко Р. О. Мікротопонімія Кіровограда : автореф. дис. .... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2008. 24 с.
3. Муромцев І. В. Нотатки про прізвиська і назвиська у творчості Тараса Шевченка (типи й функції). *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії.* Харків, 2014. С. 17–30.
4. Муромцев І. Прізвисько і назвисько та навколо них : науково-публіцистичні нотатки. Харків : ХІФТ, 2015. 112 с.
5. Нелюба А. Прізвиська моїх однокашників. Харків. : ХІФТ, 2015. 100 с.
6. Титаренко А. Місце урбанонімів в ономастичному просторі. *Теоретична і дидактична філологія.* Київ, 2012. Вип. 12. С. 235–238.
7. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови. *Хмельницький : Авіст,* 2008. 546 с.
8. Удовенко Л. О. Неофіційні міські назви (на прикладі м. Харків). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* Харків, 2018. Вип. 27. С. 89 – 92.
9. Чабаненко В. Словник прізвиськ нижньої Надніпрянщини : в 2 т. Запоріжжя : ЗНУ, 2005. Т. 1. 262 с.; Т 2. 232 с.
10. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття : монографія. Київ : ТОВ Папірус, 2008. 672 с.
11. Шульська Н. Словник прізвиськ жителів межиріччя Стиру та Горині. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. 164 с.
12. Матеріали Харьковського губернського комітета (*Державний архів Харківської області*). Ф. 51. Оп. 1. Спр. 343, 344, 349, 351.
13. Спогади Л. І. Пушкарьової. *Особистий архів Л. Удовенко.*
14. Bradley J. Muzhik and Muscovite: Urbanization in Late Imperial Russia. University of California Press, 1985. 440 p.
15. Handke K. Dzieje Warszawy nazwami pisane, seria „Biblioteka Warszawska”, red.

References

1. Kassirer E. Poniatie simvolicheskoï formy v strukture o dukhe [The concept of symbolic form in the structure of the spirit]. *Kul'turologiia XX vek.* 1998. № 11. S. 37–66.
2. Liashenko R. O. Mikrotoponimiia Kirovohrada [Microtoponymy of Kirovograd]: avtoref. dis. .... kand. filol. nauk: 10.02.01. Kharkiv, 2008. 24 s.
3. Muromtsev I. V. Notatky pro pryzvys'ka i nazvys'ka u tvorchosti Tarasa Shevchenka (typy i funktsii) [Notes on nicknames and titles in the work of Taras Shevchenko (typi and functions)]. *Suchasna ukraïnistyka: paradygmy nauki, istorii, filosofii.* Kharkiv, 2014. S. 17–30.
4. Muromtsev I. Pryzvys'ko i nazvys'ko ta navkolo nykh: naukovo-publitsystychni notatky [The nickname and a title and around them: scientific and journalistic notes]. Kharkiv: KHIFT, 2015. 112 s.
5. Neliuba A. Pryzvys'ka moïkh odnokashnykiv. Kharkiv [Nicknames of my classmates]. Kharkiv : KHIFT, 2015. 100 s.
6. Tytarenko A. Mistse urbanonimov v onomastichnomu prostori [The place of urbanonyms in onomastic space]. *Teoretychna i dydaktychna filologiya.* Kyïv, 2012. Vip. 12. S. 235–238.
7. Torchyns'kyï M. M. Struktura onimnogo prostoru ukraïns'koï movy [The structure of the namespace of the Ukrainian language]. *Khmel'nits'kyï : Avist,* 2008. 546 s.
8. Udovenko L. O. Neoficiïni mis'ki nazvy (na prykladi m. Kharkiv) [Informal Names in the City (on the Example of the City of Kharkiv)]. *V. N. Karazin Kharkiv National University bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences.* Kharkiv, 2018. Issue. 27. S. 89–92.
9. Chabanenko V. Slovník pryzvys'k nyzhn'oï Nadnyprianshchiny [Dictionary of nicknames of the lower Dnieper region]: v 2 t. Zaporizhzhia: ZNU, 2005. T. 1. 262 s. ; T 2. 232 s.
10. Chuchka P. P. Antroponimiia Zakarpattia: monografiia [Anthroponymy of Transcarpathia: monograph]. Kyïv: TOV Papirus, 2008. 672 s.
11. Shul's'ka N. Slovník pryzvys'k zhyteliv mezhyrichchia Styru ta Horyni [Dictionary of nicknames of the inhabitants of the interfluve Styru and Horyny]. Luts'k: Volyns'ka oblasna drukarnia, 2008. 164 s.
12. Materialy Khar'kovskogo gubernskogo komiteta [Materials of the Kharkov Provincial Committee]. *Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koï oblasti.* F. 51. Op. 1. Spr. 343, 344, 349, 351.
13. Spogady L. I. Pushkar'ovoï [Memoirs of L. I. Pushkar'ovoy]. *Osobystyï arkhiv L. Udovenko.*
14. Bradley J. *Muzhik and Muscovite: Urbanization in Late Imperial Russia.* University of California Press, 1985. 440 p.
15. Handke K. *Dzieje Warszawy nazwami pisane [History of Warsaw in the names],* seria „Biblioteka Warszawska”, red. Prowadzący serii Andrzej Sołtan, Wyd. Muzeum Historyczne m. st. Warszawy, Warszawa 2011, ss. 578.

ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-28-09

Чорний Д.М. Рецензія на Яцина Олег. Старовинний Харків: історія, житло, архітектура [Альбом] / Вступна ст. В. Завершинський / наук. ред. серії проф. О. Коляструк. Харків: «Раритети України», 2018. 184 с.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
d.chornyi@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0001-9149-9203>

Нова книга шанованого в Харкові історика, громадського діяча Олега Анатолійовича Яцини належить до науково-популярних видань. Автор продовжує знайомити мешканців та гостей міста із архітектурою обласного центру, розпочате книгою «Архітектурна симфонія Харкова», виданою 2008 р. Рецензоване видання добре вписується у низку публікацій останніх часів, які допомагають розкрити архітектурне обличчя столиці Слобідської України від давнини до сучасності. Підкреслимо, що увага до «образів міста» знаходиться в тренде сучасного наукового дискурсу, а тому появу даної книжки треба вітати.

Видання складається із звернення «До читача», написаного Валерієм Завершинським, авторського вступу до читача «Місто та його історія», трьох розділів «Вільне житлове будівництво», «Становлення регулярного житлового будівництва», «Формування підґрунтя сучасного житлобудування» та післяслова «Сучасний образ Харкова в його вулицях». В першому розділі висвітлено «Заснування Харкова: ландшафт, територія, населення» (с. 17-29), «Формування вулиць. Двори» (с. 29-30), «Житло харків'ян та його еволюція у XVII – до кін. XVIII ст.» (с. 31-43), «Організація житлового будівництва» (с. 43-49). В другому розділі автор зосередив увагу на таких аспектах, як «Фактори зростання м. Харкова в кін. XVIII – сер. XIX ст.» (с. 51-62), «Початок планового розвитку міста» (с. 63-66), «Впровадження кам'яного житлобудування» (с. 67-101), «Харківські цвинтарі» (с. 101-105). В третьому розділі висвітлено такі проблеми, як «Фактори зростання Харкова у кін. XIX – на поч. XX ст. та його топографія» (с. 107-124), «Децентралізація у будівництві: причини та наслідки» (с. 125-134), «Диференціація житла та розмаїття архітектурних стилів» (с. 136-166). Додатки на с. 174-181 подають фотокопію з документа кінця XIX ст. про перейменування вулиць. Зважаючи на широкий суспільний резонанс, який викликала робота топонімичної комісії в Харкові у 2015 р., здійснені зміни комуністичних назв вулиць міста, боротьбу, що не припиняється сьогодні навколо вшанування тих чи інших діячів, подібний матеріал є доречним і повчальним.

Беззаперечним позитивом видання є чітко витриманий курс на альбомний характер. У ньому вміщено, проаналізовано, прокоментовано 144 пронумерованих ілюстрацій, які включають високоякісні сучасні фотографії будинків, що належать до різних епох, архітектурних стилів і слугували житлом для представників різних соціальних верств (с. 32-33, 39, 72, 134-135 та ін.), близько 20 планів та карт міста Харкова 1742-1932 рр. (с. 23, 55, 59, 60, 64, 65, 111, 114-115, 116, 117, 118, 122, 129), проекти фасадів та внутрішніх кімнат будинків, дворових ділянок (с. 35, 38, 40, 42, 47, 68, 79, 90, 123), старовинні фото (с. 20, 21, 36, 58, 102, 103). Вміщені фотографії подають картину житлового будівництва в різних районах міста, допомагають скласти уявлення про різні типи споруд від хати мазанки, обшитих дошкою будиночків на околицях до багатоквартирних прибуткових будинків початку XX ст. Автором докладно представлено не лише загальний архітектурний вигляд споруд, але і привернуто увагу до елементів фасаду, декору. Дуже рідкісною з точки зору витворення образів старовинного Харкова є увага О.А. Яцини до внутрішніх двориків (с. 100, 126), будинків, що руйнуються або зникли з харківських вулиць (с. 69, 89, 104),

дерев'яних галерей та сходів (їх наявність суспільна свідомість чомусь пов'язує лише із Одесою), ажурних балконів (с. 88, 91, 92) тощо.

Попри в цілому позитивну оцінку видання, маємо висловити деякі міркування, на які мене, як читача, наштовхує будь-яка цінна книжка. Адже «споживач» літературного продукту завжди бажає більшого. По-перше, залишилося не зрозумілим, чому в альбомі є не пронумеровані і не прокоментовані фото: с. 12, 14, 15, 48, 50, 106, 172. Серед поданих на цих сторінках зображень є знакові будинки, як приміром на с. 106 – монументальна споруда на Полтавському шляху. Очевидно, людині, яка вперше буде знайомитися із Харковом, тримаючи в руках даний альбом, потрібно було б пояснити походження таких будинків.

По-друге, наведені зображення карт та планів міста мають беззаперечну цінність. Всі вони є бібліографічною рідкістю і залишається висловити жаль, що частина з їх фото занадто дрібні. Можливо, автору варто подумати над виданням альбому карт та планів міста в великому форматі. Таким чином вони стануть доступними широкому загалу не лише охочих познайомитися із минулим міста, а й фахівцям-урбаністам.

По-третє, підрозділ 2.4, присвячений Харківським цвинтарям, складається лише із тексту і не містить жодного візуального зображення. У світовій урбаністиці історія міських кладовищ як місця останнього прихистку померлого, набуває все більшого значення. Тож, очевидно, Харків заслуговує на увагу до цієї теми, що й зафіксував своєю книгою О.А. Яцина.

Підбиваючи підсумок, маємо зазначити, що література з історії Харкова збагатилася ще одним цінним виданням, яке буде корисним новим мешканцям міста, молоді. Воно сприятиме вихованню любові та поваги до місцевих архітектурних цінностей, збереженню історичної пам'яті.

Нестеренко В. О. Рецензія на Баугауз – Запоріжжя. Запорізький модернізм і школа Баугауз : Універсальність явищ. Проблеми збереження модерністської спадщини / заг. ред. та упоряд. Є. І. Губкіної. Х.: ТОВ «Діса Плюс» 2018. 512 с.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
nester.vicky@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5773-5014>

У місті Запоріжжя 19–20 листопада 2017 р. за підтримки Генерального консульства Федеративної Республіки Німеччина відбулась науково-практична конференція, присвячена проблемам дослідження та збереження спадщини архітектури модерну в Україні та світі. Організаторами заходу виступили ГО Urban Forms Center, Галерея сучасного мистецтва Varannik, а в самій конференції взяли участь фахівці з кількох країн, причому не лише архітектори, але й історики, суспільні діячі та ін. За результатами була опублікована збірка матеріалів «Баугауз – Запоріжжя. Запорізький модернізм і школа Баугауз: Універсальність явищ. Проблеми збереження модерністської спадщини».

Збірка має п'ять тематичних розділів. У першому розділі розміщені найважливіші, на думку організаторів заходу, статті, що аналізують загальні тенденції в розвитку модернізму в архітектурі. Другий розділ під назвою «Історія і теорія» містить матеріали, що присвячені процесу формування міжвоєнного модернізму та його переосмислення в сучасному суспільстві. Третій розділ розглядає практичні питання, тобто конкретний досвід реконструкції старих будівель. Тут можна знайти дуже цінні поради щодо пошуку фінансування будівництва, розроблення архітектурного плану, залучення мешканців до цього процесу тощо. Особливо захоплюють історії з п'ятого розділу, що має назву «Партисипація» і розкажує про успішні дослідницькі проекти у сфері збереження історичної спадщини модерну.

Передусім необхідно зазначити, що ця збірка справді унікальна. У ній зібрані важливі матеріали, що показують проблему комплексно: від потреби переосмислити спадок модернізму і його привабливість на сучасному етапі через детальний аналіз історії реконструкцій та перебудов до сучасних практик збереження надбань модернізму в партисипації архітекторів, мешканців та громадських організацій.

Треба зазначити особливий контекст вибраного для дослідження міжвоєнного періоду в Радянському Союзі. Справа в тім, що 20–30-ті роки залишаються білою плямою в історичних дослідженнях: ми спостерігаємо їх лише через радянські кліше боротьби з контрреволюційними елементами, тоді як це був час неабиякого піднесення в усіх сферах суспільства, що мав би значно прискорити розвиток країни, якщо би не був карколомно придушений каральною машиною репресій. Як показує збірка, забутою виявилась не тільки історія, але й архітектурна спадщина, адже досі немає розуміння цінності мистецтва модернізму та необхідності його зберігати. Виявляється, 20-ті роки зникають навіть з архітектурного простору... Тим важливішими є подібні збірки, адже вони починають закривати ці лакуни. Дослідники підкреслюють спільні риси в будівництві на нашому просторі, а також в Америці, у Польщі, Німеччині та в інших країнах, тим самим вписуючи Радянську державу в тодішній світовий контекст; наведуть конкретні приклади успішної міжнародної співпраці, що дозволяє переосмислити місце Радянського Союзу у світі в період 20–30-х років.

Звернемо увагу на окремі статті. Дослідження Карла Шльогеля показує співпрацю радянських та американських архітекторів. Важливе місце в його статті посідає проблема вираження ідеології через архітектуру. Причому автор бере не просто вираження радянської

ідеології в будівництві, але шукає в архітектурі прояви ідеї «перемоги нового часу над старим», «тріумфу людини над природою» тощо. Актуальним для України є аналіз прикладів збереження архітектурної спадщини в інших країнах. Взагалі – орієнтація на практичний бік проблеми є візитівкою як цієї збірки, так і самого заходу. Причому, що важливо, докладно описуються негативні аспекти, з якими стикаються іноземні колеги, зокрема з нерозумінням цінності історичної спадщини. До речі, Олена Мокроусова аналізує навіть психологічні причини того, через що суспільство не сприймає конструктивізм як мистецтво. Деякі аспекти збірки ілюструють відмінність погляду істориків та архітекторів на минуле. Зокрема, О. Мокроусова зазначає, що перше законодавство, пов'язане зі збереженням спадщини, з'явилося у Російській імперії лише 1909 р., тоді як насправді ця тема порушувалась у будівельних статутах ще з другої половини XIX ст. Проте цей факт лише нагадує зайвий раз, що маючи здавна законодавство в цій галузі, ми втрачаємо самі будівлі.

Серед безперечних переваг цієї збірки необхідно відзначити наявність якісних ілюстрацій, що дозволяють візуалізувати проблематику. З-поміж недоліків видання необхідно зазначити відсутність частини перекладів: половина публікацій дублюється двома мовами (українською та англійською), половина лишається лише в одному варіанті (або в українському, або в англійському), що зменшує читацьку аудиторію публікацій.

Ця книга є важливим кроком у популяризації теми збереження спадщини модернізму на сучасному етапі. Збірка буде цікава не тільки фахівцям з теми, але й широкому загалу, усім, хто цікавиться історією та сучасним життям своїх міст. Сподіваємось, що вона принесе не лише теоретичну користь для подальшого розвитку досліджень, але й матиме практичний ефект, а спадщина модернізму посяде гідне місце в архітектурному просторі українських міст.

DOI: 10.26565/2227-6505-2019-28-11

Боженко А. О. Рецензія на Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 388 с.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
abozhenko1212@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8701-6130>

Кінець XIX ст. – це справжній промисловий бум у Російській імперії. Саме цей час був періодом активної колонізації Донбасу, коли на місці непримітних поселень виростили величезні підприємства. Віднедавна в українському історіографічному полі з'явилося чимало наукових та науково-популярних видань, присвячених цій темі [1-3], і, безумовно, серед них одне з чільних місць належить монографії докторанта кафедри історії України ХНУ імені В. Н. Каразіна та запрошеного викладача Центрального Європейського університету Володимира Кулікова.

У першому розділі монографії розкрито основні проблемні питання з методології та термінології теми, у другому подано загальний контекст розвитку промислових поселень, у третьому й четвертому схарактеризовано основні групи населення та їхні взаємозв'язки, у п'ятому й шостому розділах автор напряму звертається до теорії мотивації праці через прояви «винагороди»-«спонуки»-«примусу», зрештою, у сьомому основну увагу присвячено умовам життя та повсякденності робітників.

Уже починаючи з ключового поняття теми, дослідник стикається з проблемою його визначення, адже поселення біля підприємств визначаються за допомогою різних термінів, які залежать як від історіографічної традиції окремих країн, так і від контексту. Зокрема, пан Володимир наводить такі основні терміни, як «фабричні міста» (Італія), «корпоративні міста» (США, Британія), «індустріальні колонії» (Іспанія), «робітничі поселення» (Німеччина) та, зрештою, «промислові мономіста», або просто «мономіста» на пострадянському просторі [с.11-12]. У власному дослідженні автор зупиняється на застосуванні терміна «корпоративне» місто, оскільки саме цей він найбільше стосується соціальної складової теми. Подаючи історіографію питання, автор відзначає дві її крайнощі, а саме: ностальгію за індустріальним минулим (фокус бізнес-історії та краєзнавства) та підкреслення пригноблення робітників підприємцями (історія праці). Спектр джерел теми вражає, адже це не лише звичні для нас писемні джерела (архіви компаній, зокрема закордонні, матеріали фабричної інспекції, дослідження заводських поселень, санітарні обстеження, его-документи, рекламні й нарративні видання, описи заводів), але також і записи робітничого фольклору, що були зроблені ще протягом 1920-х–1950-х рр., промислові листівки, фотографії та речові джерела.

У сучасній гуманітаристиці повсякчасно наголошується на важливості міждисциплінарних підходів, але, на жаль, більшість робіт з української історіографії має лише задекларовану міждисциплінарність, чого не скажеш про рецензовану роботу. Це дослідження спирається не лише на класичний інструментарій історика, але й на низку потужних соціологічних, економічних, антропологічних теорій. Зокрема, це концепції влади Макса Вебера, Карла Маркса, Мішеля Фуко та П'єра Бурд'є; концепції лояльності та повсякденного спротиву Альберта Гіршмана та Джеймса Скота; концепція зацікавлених сторін і теорія агентства, яка руйнує парадигму радянської історіографії про гноблений робітничий клас, адже згідно з нею усі сторони соціальних стосунків є зацікавленими; концепція управлінської революції, яка розглядає процес формування верстви професійних менеджерів; теорія мотивації праці та модернізаційна теорія [с. 47-52]. Зрештою, робота

дуже вирає від поєднання мікро- та макропідходів.

Другий розділ монографії надзвичайно важливий для розуміння контексту, в якому з'явилися та розвивалися досліджувані об'єкти – Юзівка, Горлівка та поселення навколо Дніпровського заводу. Автор спростовує поширену тезу про «колонізацію степу», адже більшість заводських поселень виникла не на пустому місці. Такий собі образ «колонізаторів» значною мірою поширювали самі підприємці для створення позитивної репутації. Подається динаміка видобутку вугілля та сталі на Донбасі, яка вражає: з 1870 до 1915 видобуток вугілля збільшився у 104 рази, сталі – 518. Зрештою, важливим аспектом були практики розв'язання проблеми з робочою силою, адже місцеві мешканці зголошувалися працювати здебільшого сезонно та були малокваліфіковані. Тож існували практики вербування мешканців інших губерній, більш кваліфіковані посади обіймали іноземці, що згодом створювало проблеми з комунікацією з нижчою ланкою робітництва. Кількість населення в заводських поселеннях стрімко зростала, і на початку ХХ ст. вони лише формально не мали статусу міста. Це ставало приводом для суперечностей між владою, підприємцями та місцевими мешканцями, тож Горлівка отримала цей статус лише 1916 р., селище при Дніпровському заводі – за часів Тимчасового уряду, а Юзівка так і не стала містом до кінця розпаду імперії.

Третій розділ відповідає на питання концепції зацікавлених сторін, розглядаючи ролі акторів виробничого процесу. Зокрема, зазначається, що найбільш раціональною формою власності були асоційовані підприємства, які, хоча й становили лише 15 % від кількості всіх підприємств, але виробляли більшу частину продукції та швидше впроваджували інновації у технологічний процес. Більшість власників підприємств на Донбасі були іноземці, і досліджувані об'єкти не є винятком: лише 16 акціонерів Новоросійського товариства зі 101 були російські піддані на 1869 р. Що стосується менеджменту виробництва та вищої ланки співробітників, то цілком природно, що в цей час в Російській імперії мав місце кадровий «голод», тому великий відсоток їх також рекрутували з іноземців. В такий спосіб, з одного боку, розв'язувалася проблема з кадрами, але з другого, іноземцям складно було знайти спільну мову з місцевими робітниками та адміністрацією через погане розуміння специфіки повсякденних практик поведінки. Крім того, послуги іноземців коштували дорожче, аніж місцевих працівників, що також ставало приводом до обурення. Ситуація почала змінюватися з 1890-х рр. з розвитком технічної освіти, коли більшість керівних посад все ж таки стали обіймати піддані Російської імперії.

Ще одна практична проблема, з якою стикнулися власники підприємств – це агентська проблема, яка полягала в тому, що власник підприємства не міг самотужки повністю взяти на себе управління підприємством, тому винаймав менеджера, інтереси якого могли не збігатися з інтересами власника та підприємства, через що власник міг потерпати від збитків. Практики розв'язання цієї проблеми були різні: наприклад, на Новоросійському заводі менеджери мали купувати акції підприємства, стаючи одночасно і власником; на інших підприємствах діяла гнучка система штрафів та премій, які залежали від прибутку, що мало стимулювати менеджерів більш відповідально ставитися до своїх обов'язків. І зрештою, третім, не менш важливим актором виробничих стосунків було робітництво. Основною проблемою була несформованість професійної спільноти, тож не існувало професійної етики, виробнича дисципліна була низькою, робітники являли собою плинну масу та постійно змінювали місце роботи, шукаючи ліпші умови та зарплатню. Крім того, більшість робітників так і не розірвала зв'язків із селом. Через це підприємствам доводилося тримати «запасних» робітників, що збільшувало собівартість виробництва.

І зрештою, заводи мали налагоджувати стосунки з середовищем, у якому вони виникали. Держава давала позики на будівництво, була основним споживачем продукції. Також на початку ХХ ст., коли почало розроблятися робітниче законодавство, вона могла втручатися в конфлікти між підприємцями та робітниками як посередник. У 1882 р. був запроваджений інститут фабричної інспекції, головне завдання якого полягало в нагляді за умовами праці робітників.

Ще один вектор – стосунки з земствами, які переважно були конфліктними через високі податки. Зрештою, власникам підприємств доводилося мати справу з поміщиками та селянами, в яких вони орендували землі та винаймали селян на роботи. Поле зіткнення між великими акціонерними компаніями та селянами ставали приватні шахти останніх.

Формування підприємців та робітників як професійної спільноти спричинило виникнення низки представницьких організацій, зокрема З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, які захищали інтереси підприємців, розвивали технічну освіту. Для робітників все було набагато складніше, адже профспілкові організації були поза законом, окрім споживчих артілей та товариств взаємодопомоги. Лише з 1906 р. профспілки були легалізовані, але вже з 1907 р. їхні права знову істотно обмежують. Складність у захисті своїх прав робітниками полягала в переважанні неформальних трудових відносин – роботі без укладення трудового договору, що звільняло підприємців від будь-яких зобов'язань.

У четвертому розділі подано демографічний портрет мешканця/мешканки робітничого поселення. Автор указує на головну методологічну складність дослідження, а саме відсутність чіткої межі робітничого поселення. Проте певні висновки з наявних даних можна зробити. Зокрема, 80 % робітників – молоді чоловіки 17–39 років, тоді як працевлаштованих жінок було 1–4 % від загальної кількості робітників. Цей відсоток збільшувався на початку ХХ ст., проте все ще залишався незначним. Несприятливі матеріальні умови, відсутність належної інфраструктури призводили до зниження відсотку сімейних робітників порівняно зі звичайним поселенням, хоча підприємці й намагалися їх заохочувати. Автор доходить висновку, що частка сімейних робітників залежала від тривалості існування підприємства, але в поданій таблиці [с. 164], це не зовсім простежується. Що стосується професійної структури корпоративних міст, то з початку ХХ ст. відсоток тих, хто не працював на підприємстві, збільшується. Небажання українського селянства відриватися від землі призводило до того, що близько 50 % робітників були вихідцями з російськомовних губерній. Проте казати про повну русифікацію робітничих поселень теж не доводиться, адже принаймні 26 % робітників були україномовні. У поселенні Дніпровського району особливістю була доволі велика частка поляків (27 %) серед робітників, але це пояснюється обставинами заснування заводу; серед жителів Юзівки було 11 % євреїв, що виділяло їх з-поміж інших поселень. Частка іноземних підданих була зовсім невеликою – 0,4–6 % населення.

Автор звертає увагу, що в свідченнях сучасників можна знайти два суперечливі образи робітничих поселень – з одного боку, вони виступали такими собі «топильними котлами», з другого ж – спостерігалася виразна просторова сегрегація та конфлікти на ґрунті етнічних розбіжностей. Причому етнічні групи часто накладалися на професійні, що створювало додаткове соціальне напруження. Тож керівництво підприємства намагалося використовувати це, щоб запобігти консолідуванню робітничого класу. Фрагментації сприяло й утворення артілей, які до 1890 х рр. були основною одиницею найму і будувалися на основі земляцтва, а на початку ХХ ст. перетворилися більше на господарські спільноти. Також у цей час активно діяли товариства взаємодопомоги, споживчі кооперативи, культурні та спортивні товариства, проте вони охоплювали зовсім не всіх учасників соціальних взаємодій.

У п'ятому розділі йдеться про теорію мотивації праці, що охоплювала три групи практик: винагорода – спонука – примус. Зокрема, одним із головних стимулів була заробітна плата, яка в металургійній та вугільній промисловості була в 1,6 р. більше ніж у легкій промисловості. Проте робітники заводів отримували більше за шахтарів, попри небезпечність роботи на копальнях. Автор звертає увагу на такі особливості у виплаті зарплатні, як сезонні коливання, великий розрив між оплатою праці службовців і робітників та значно вищою оплатою праці іноземців, що подекуди ставало приводом до конфліктів. Значно нижчою була зарплатня жінок, яким, як правило, платили поденно. Існували кілька схем виплат: відрядна система – за кількістю продукції, поденна, помісячна. Виплати грошей могли ставати одним із методів контролю за робітниками. Наприклад, до сер. 1880-х рр.

більшість підприємств сплачувала заробітну плату двічі на рік, сподіваючись в такий спосіб затримати робітників на підприємстві, що призводило до того, що робітники змушені були брати кредити в заводських крамницях. Ще одним стимулом до дисциплінування слугувала система штрафів, яка, втім, до 1886 р. ніяк не регламентувалася, що призводило до порушень з боку підприємців, зокрема до надмірних стягнень. Система страхування до 1903 р. також цілком залежала від доброї волі підприємців. Зазвичай страхові виплати здійснювалися зі штрафних капіталів або ж через посередництво Товариства допомоги гірникам, куди входило 66% власників копалень. Існувала також практика добровільного приватного страхування, але, як зазначає автор, виплати часом було складно отримати. З 1904 р. законодавство почало регулювати сферу страхування, але залишало шпарини для зловживань.

Основним з негрошових стимулів було житло, яке виконувало й функцію ще одного інструменту контролю. Існувало кілька практик для забудови: створення корпоративного житла, яке було достатньо витратним і призначалося для привілейованої частини службовців; надання ділянок робітникам для забудови (але в таких ситуаціях здебільшого саме житло було неякісним, що створювало складну епідеміологічну ситуацію); надання забудови підрядникам (серед недоліків була дорога оренда); розселення в навколишніх селах (умови проживання були погані й поставала проблема, як дістатися на роботу). Щодо якості самого житла, то попри стійкий міф про те, що більшість робітників мешкала в казармах з жахливими умовами, таких було лише 7%; більшість (68%) мешкала у сімейному житлі, яке сильно варіювалося за якістю – від землянок до багатокімнатних квартир. І зрештою, 21% мешкав у геть поганих умовах – так званих «каютках» та «сарайчиках». Загалом, досліджуючи житлову та соціальну інфраструктуру, автор зазначає, що в заводських поселеннях житло було набагато краще, ніж при копальнях. Також шкільне та медичне забезпечення успішно конкурували з земськими установами, а в деяких містах заводським закладам доводилося обслуговувати місцеве населення. Говорячи про рекреаційну інфраструктуру, автор доводить, що, попри стрімкий розвиток, вона існувала переважно для еліти, передусім для іноземців, тож чорноробочі залишалися практично поза її межами. Крім того, навіть наявне організоване дозвілля для робітників (наприклад, народні читання) потрапляло під заборону через побоювання з боку держави, що такі зібрання стануть осередками соціалістичної пропаганди. Тож соціальна сегрегація простежувалася у фізичному просторі корпоративних міст, наприклад, поселення Дніпровського заводу мало чітко окреслену верхню та нижню колонію, які різко відрізнялися доступом до зручностей.

Шостий розділ присвячено основним практикам опору робітників, серед яких було «голосування ногами», тобто звільнення через незадоволення умовами, шахрайство під час виконання службових обов'язків, причому як з боку підприємців, так і робітників, офіційні скарги, і зрештою, страйки та заворушення. Причому до 1905 р. цей опір мав переважно економічний характер, був погано організований та здебільшого ненасильницький. Рівень політичної свідомості робітників був доволі низький, лише 13% конфліктів мали політичне забарвлення. Проте наприкінці XIX ст. виникають робітничі гуртки, а 1902 р. з'являється Соціал-демократична спілка гірничозаводських робітників. З 1905 року починається політизація робітничого руху, спостерігаються більш організовані способи боротьби, які супроводжувалися погромами євреїв та насиллям.

Зрештою, сьомий розділ присвячено повсякденності мешканців поселень, хоча слід визнати, що автор переважно фокусується тут саме на робітниках, що видно навіть із назв підрозділів «7.3. Виробничий травматизм та професійні захворювання», «7.4. Сімейний бюджет робітника» тощо, але в підрозділі 4.2. йдеться саме про ускладнення професійної структури заводських поселень, тому хотілося би дізнатися про інші верстви населення більш детально.

Зокрема, йдеться про динаміку змін робочого часу. Автор зазначає, що поступово робочий час зменшується, ритм роботи стає більш усталеним. Що стосується умов праці, то вони залишалися дуже важкими, особливо це стосується копалень, що призводило до високої травмонебезпечності та ризику виникнення професійних захворювань. Проте порівняно з

кількістю травм та смертей на виробництві у США та в європейських країнах, Російська імперія не була лідером. Що стосується ландшафтів корпоративних міст, то автор відзначає їхню одноманітність, відсутність зелених насаджень, спекотний клімат, відсутність приватності та напружену епідеміологічну ситуацію.

Далі йдеться про харчові практики, які певною мірою були запозичені з села, та про ставлення до алкоголю. Автор зазначає, що шинки слугували певними засобами соціалізації, а пияцтво ставало частиною повсякденних ритуалів, причому його рівень був не більшим аніж у селах. Підприємці боролися з пияцтвом або заборонаю шинків, або ж розвитком альтернативного способу організації дозвілля. Проте на початок ХХ ст. інфраструктура дозвілля для робітників усе ще була в незадовільному стані, тож основними способами його проведення було відвідування знайомих, прогулянки на річки та навіть на залізничні станції.

Уважаємо, що монографія є істотним внеском до історіографії української історії праці та підприємництва. Автор користується широким інструментарієм як історичної, так і суміжних наук, наприклад, актуальним є використання кліометрії. Широке застосування соціологічних теорій надає роботі справді міждисциплінарного характеру. Дуже гармонійно поєднуються мікро- та макропідходи, що дозволяє отримати зважений погляд на проблему. В роботі багато візуальних джерел, щоправда, хотілося би побачити їхній більш докладний аналіз у тексті, а не лише в додатках.

Автор у розділі, присвяченому джерельній базі, звертається до речових джерел та пише про методи індустриальної археології, хоча в тексті ми цього не спостерігаємо. Вважаємо, що це може бути дуже перспективним напрямом у подальшому дослідженні корпоративних міст, адже методи індустриальної археології, поширені в історіографії США та Британії, майже невідомі в українській історіографії. На наш погляд, трішки обережніше потрібно використовувати такі терміни, як «громадські активісти» [с. 88], «публічне місто» [с. 179], «третє місце» [с. 245] стосовно імперської доби, адже їхнє значення трансформувалося з часом.

Загалом робота справляє дуже приємне враження, є гарним прикладом якісного дослідження та може стати підґрунтям для подальших досліджень у галузі соціальної та міської історії. Вона без сумніву є корисною для студентів, що вивчають культурологію, урбаністику, соціологію тощо.

Література

1. Верменич Я. В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України. Київ: Інститут історії України, 2018. 369 с.
2. Водотика Т. С. Культура підприємництва в містах Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) Київ: Інститут історії України, 2018. 237 с.
3. Куліков В., Склокін І. (ред.) Праця, виснаження та успіх: Промислові мономіста Донбасу. Львів, Центр міської історії Центрально-Східної Європи, 2018. 244 с.

References

1. Vermenych IA. V. Fenomen pogranychchia: Krym i Donbas v doli Ukrainy [The Phenomenon of Borderlands: Crimea and Donbass in Ukrainian Fate] (in Ukrainian). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2018. 369 s.
2. Vodotyka T. S. Kul'tura pidpriemnytstva v mistakh Naddniprians'koï Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [The Entrepreneurs Culture in the Cities of Dnieper Ukraine (Second half of 19th – Early 20th)] (in Ukrainian). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2018. 237 s.
3. Kulikov V., Sklokina I. (red.). Pratsia, vysnazhennia ta uspikh: Promyslovi monomista Donbasu. [The Labour, the Exhaustion and The Success: Industrial Corporative Towns of Donbass] (in Ukrainian). L'viv, Tsentris'koï istorii Tsentral'no-Skhidnoï IEvropy, 2018. 244 s.

УРБАНІСТИЧНИЙ ФОРУМ: МАГІЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ЄДНАННЯ**В. О. Нестеренко**

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
nester.vicky@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5773-5014>

У Запоріжжі 21–22 червня відбувся Український урбаністичний форум, організатором якого виступив аналітичний центр CEDOS. Цей захід цікавий хоча би тим, що об'єднав не тільки істориків, соціологів, культурологів, архітекторів, екологів та інших науковців, але й митців, політичних та громадських діячів. Такий формат дозволив отримати максимум як практичної користі, так і теоретичних знань. Але про все по черзі.

Передусім хочеться відзначити особливу атмосферу дружнього спілкування, що переповнювала захід. Велику увагу модератори приділили саме створенню продуктивного діалогу в аудиторії, знайомству учасників та, що найголовніше, закріпленню цього знайомства для подальшої співпраці. Цьому сприяли як окремі формати (кінопоказ, вечірка), так і практичні вправи (наприклад, коли присутнім запропонували розділитись на групи та поставити один одному питання тощо). Крім того, на стінах організатори розмістили постери-презентації різних проектів, а також можна було лишити стікер зі своїм прізвищем, сферою діяльності й контактами. У такий спосіб було створено всі умови для якісного нетворкінгу.

Цьогорічний форум відбувся в Запоріжжі, а отже, був присвячений локаціям і тематикам індустріального міста. В програмі були відповідні екскурсії та обговорення. Зокрема учасники мали вибрати між можливістю вранці відвідати екскурсію Соцмістом чи Робітничим селищем, щоб на власні очі побачити пам'ятки радянського містобудування. До речі, щоразу вибирати між заходами – це майже девіз Урбанфоруму, адже синхронно відбувались дуже цікаві лекції, і питання «куди ж піти?» часом було занадто складним.

Оригінальністю тем відзначилася секція про «незручні простори» в місті. Учасники представили доповіді про простори міських туалетів, кладовищ та балконів. І справді: туалет у місті – це той простір, який обов'язково має бути комфортним заради мешканців і туристів, але обговорення якого ми ігноруємо через незручність самої теми. Кладовище – місце скорботи, що має власну тривалу історію формування і, безперечно, вимагає переосмислення на сучасному етапі через свою екологічну небезпеку. Балкони – це так звані «біль» архітекторів, проте ми не можемо ігнорувати причини, що спровокували їхню появу в міському просторі та певну оригінальність, яку вони йому додають. Отже, такі доповіді поглиблюють вивчення концепту «міський простір» та змушують замислитись про його незручні аспекти.

Безперечно, захоплює ґрунтовне обговорення актуальних екологічних тем, а також питань взаємодії громадського суспільства та влади, особливо в контексті бюджету участі, який тільки нещодавно з'явився в українських містах. Тут у пригоді стали виступи представників Фондації «Паусі», які поділились власним досвідом. Крім того, порушувались питання зручного простору для вразливих груп населення та впливу промисловості на розвиток міста.

Важливе місце на форумі посіла презентація урбаністичних проектів з різних куточків України у форматі «печа-куча». Всі учасники мали змогу показати 20 слайдів за 6 хвилин. Серед представлених проектів були розважальні парки, грантові пропозиції, екологічні ініціативи та навіть освітні можливості – презентація освітньої програми кафедри

українознавства філософського факультету «Урбаністичні студії».

Багато подібних заходів мають слабку рису – організація побутових моментів. Проте Урбаністичний форум став приємним винятком. Організатори неухильно дотримувались таймінгу заходу, не допускаючи змін у розкладі. Особливо актуально це було для проведення презентацій у форматі «печа-куча», де кожен спікер мав чітко дотримуватись виділеного часу, а отже, всі встигли висловитись. Також треба згадати приємності у вигляді чудової кави-паузи, шарпеток із логотипом заходу, що їх дарували на реєстрації, добірки урбаністичних видань, примірники яких можна було отримати безкоштовно. Такі дрібнички доповнюють дуже приязну і майже родинну атмосферу форуму.

Докладніше про форум можна почитати на сторінці заходу у Facebook «Український урбаністичний форум», де доступні навіть відео лекцій, та на Телеграм-каналі. І, звичайно, можна шукати пости про захід за тегом #урбанфорум.

Отже, форум, зібравши представників різних сфер, створив добрі умови для справжньої магії міждисциплінарного єднання. Тепер залишається лише продовжувати розвивати ідеї, що зародились під час заходу, чекати відкриття реєстрації на наступний форум і, звичайно, мріяти, що відбудеться він у Харкові, адже про наше місто теж є що сказати.